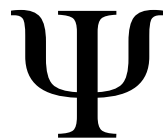

DET PSYKOLOGISKE FAKULTET

*Kriger og kjæreste
- faktorer før, under og etter utenlandsoppdrag som kan påvirke
samliv*

HOVEDOPPGAVE

profesjonsstudiet i psykologi

Margrethe Broen, Anne Edland og Hilde Moltu Lundberg

Høst 2012

Veileder
Frode Thuen

Sammendrag

Årlig deltar mellom 1200 og 1600 norske forsvarsansatte i internasjonale operasjoner. Dette kan oppleves belastende for soldaten og familien, men situasjonen er også forbundet med mestring og vekst. I to studier gjennomført av Arbeidsforskningsinstituttet, vises det en klar sammenheng mellom samlivsbrudd og antall utenlandsoppdrag blant norske befall. Hva som bidrar til sammenhengen mellom utenlandstjeneste og samlivsbrudd er usikkert. I denne hovedoppgaven foretar vi en gjennomgang av faktorer før, under og etter utenlandsoppdrag som kan påvirke samliv til soldater. Vi bruker tilknytningsteori for å diskutere effekten av utenlandsoppholdet på relasjonen mellom soldaten og de hjemme, og på den enkelte tjenestegjørende. Kunnskap om tjenestens påvirkning på samlivet kan gi grunnlag for å utvikle forebyggende og intervensjonerende tiltak. Forsvaret har i dag en erklært politikk på økt fokus på familiepolitikk og tiltak rettet mot militærfamilien. I oppgaven presenterer vi et lite utvalg av disse tiltakene.

Nøkkelord: Forsvaret, militærfamilier, utenlandsoppdrag, tilknytningsteori, forebyggende tiltak.

Abstract

Between 1200 and 1600 Norwegian military personnel annually participate in international operations. Their participation can be experienced as a strain on both the soldiers and their families, yet it is also a situation about mastering skills and personal growth. Two studies carried out by the Work Research Institute show a clear relationship between the break-up of cohabitations and the number of foreign postings among Norwegian servicemen. There is uncertainty about what contributes to the relationship between service abroad and the break-up of cohabitations. This thesis explores factors before, during and after service abroad that can influence soldiers' cohabitations. We use attachment theory to discuss the effects of service abroad on the relationship between the soldier and those at home, and on the individual serviceman. Knowledge about how service abroad affects cohabitation can provide a foundation for developing preventive and intervening measures. The Norwegian military has a current proclaimed policy of increased focus on the family and measures aimed at military families. This thesis presents a small selection of these measures.

Keywords: Norwegian Military, military families, service abroad, attachment theory, preventive measures.

Innholdsfortegnelse

Sammendrag	3
Abstract	4
Introduksjon	8
Oppgavens problemstilling og struktur.....	9
Generaliserbarhet.....	10
Relevans.....	13
Teoripresentasjon	13
Tilknytningsteori.....	13
Tilknytning hos voksne.....	15
Tilknytning hos militærparet.....	17
Samliv i militærfamilier	17
Hva viser AFI-rapportene om samliv i befalsfamilier?.....	17
Rapporten fra 2006.....	18
Rapporten fra 2012.....	19
Rapporten fra 2006 og 2012: Flytting.....	21
Pendling.....	22
Arbeid og familie.....	22
Utenlandsoppdrag og familiepolitikk.....	24
Tiltak og rutiner i regi av Forsvaret.....	26
Før utenlandsoppdrag	28
Motivasjon for deltakelse.....	28
Utgangspunkt for oppdrag.....	30

Seleksjon og helsemessige utfall.....	30
Robusthet.....	32
Under utenlandsoppdrag.....	33
Arbeidsbetingelser for soldaten.....	33
Risiko ved utenlandsoppdrag.....	34
Belastninger og psykisk helse.....	34
Mestring.....	35
Hjemmesituasjonen for partner.....	37
Psykisk helse hos partner.....	39
Vedlikehold av samliv under utenlandsoppdrag.....	40
Gjenforening.....	41
Å komme hjem.....	41
Reintegrering.....	43
Redefinere roller, forventninger og arbeidsfordeling.....	43
Håndtere sterke følelser.....	44
Intimitet i relasjoner.....	44
Å skape felles mening.....	45
Kollektiv anerkjennelse.....	46
Etter utenlandsoppdrag.....	47
Å finne mening.....	47
Psykisk påvirkning og interpersonlige effekter.....	48
Psykiske vansker hos veteranen.....	51
Angst og andre belastningsrelaterte symptomer.....	51
Depresjon.....	52

PTSD.....	53
Effekter av psykisk lidelse på samlivet, illustrert ved PTSD.....	54
Bruk av rusmidler.....	57
Vold i hjemmet.....	58
Fysisk skade.....	59
Dødsfall.....	60
Suicid.....	60
Fokus på psykisk helse.....	62
Diskusjon.....	62
Tilknytningsstil og tilpasning.....	63
Soldaten under utenlandsoppdrag.....	64
Parets tilknytning.....	66
Psykisk helse.....	68
Atferdstendenser og effekter på samliv.....	71
Klinisk nytteverdi.....	72
Konklusjon.....	72
Referanser.....	75

Over 100.000 norske forsvarsansatte har deltatt i internasjonale operasjoner gjennom de siste 60 årene (<http://forsvaret.no/operasjoner/tidligere/Sider/default.aspx>). Årlig deltar mellom 1200 og 1600 norske menn og kvinner i slike oppdrag (Forsvarsdepartementet, 2009), og i 2011 var det kontinuerlig ca 650 forsvarsansatte i utenlandstjeneste (<http://forsvaret.no/operasjoner/internasjonalt/Sider/default.aspx>). I løpet av de siste årene har Forsvaret gjennomgått større organisatoriske endringer som inkluderer blant annet nedbemanning og beordring til utenlandsoppdrag (Heen, 2012). Forsvaret har en erklært målsetning om at tjenesten skal være forenlig med en god familiepolitikk (Forsvarsdepartementet, 2006), allikevel oppgir flere befal familiehensyn som årsak til at de ønsker å avslutte sin militære karriere (Heen & Halrynjo, 2006). Deltakelse i internasjonale oppdrag innebærer betingelser som skiller arbeidssituasjonen fra andre yrker, og målsetningen om en god familiepolitikk kan derfor bli vanskelig å nå.

For forsvarsansatte er det en sammenheng mellom samlivsbrudd og antall utenlandsoppdrag, blant befal som deltar i mange utenlandsoperasjoner er det høyere forekomst av samlivsbrudd sammenlignet med sysselsatte generelt (Heen & Halrynjo, 2006). Det er en rekke personlighetsmessige og situasjonelle faktorer før, under og etter utenlandsoppdrag som kan komplisere samliv. Tilknytningsteori har de senere årene blitt brukt i økt grad for å forstå romantiske relasjoner hos voksne (Henriksen & Thuen, 2012). Teorien kan bidra til en forståelse for psykologiske prosesser i forbindelse med adskillelse, fravær og gjenforening blant militærpårene, da det er vist at gjentatte utenlandsoppdrag kan forstyrre tilknytningssystemet (Basham, 2008; Vormbrock, 1993).

En rekke amerikanske studier antyder at de fleste par som gjennomgår utenlandsoppdrag opprettholder et godt samliv (Karney & Crown, 2007; Merolla, 2010; Park, 2011). Newby et al. (2005) skriver at forskningsfokuset på militærfamilier har gått

fra et mangel og problemfokus til et styrkefokuset paradigme, innen sistnevnte belyses konsepter som mestring, robusthet, resiliens og positiv endring. Resiliens forstås som de karakteristikkene, dimensjoner og egenskaper en familie innehar, som gjør familien resistent i møte med forstyrrende endringer, samt tilpasningsdyktige i krisesituasjoner (McCubbin & McCubbin, 1988). Noen forskere foreslår at kontekstuelle faktorer også må inkluderes i en forståelse av resiliens (Verdeli et al., 2011).

Ofte brukte begreper i oppgaven forklares i det følgende. "Soldat" brukes som en samlebetegnelse for alle operativt ansatte som deltar i utenlandsoppdrag. "Veteran" er en soldat som har vært i utenlandsoppdrag. Parforholdet der den ene er soldat omtales blant annet som "militærparet". Dette inkluderer par i forpliktete forhold uavhengig av rettslig status. "Deployering" brukes i noen sitater, og henviser da til utenlandsoppdrag.

Oppgavens problemstilling og struktur

Vi vil i denne hovedoppgaven foreta en gjennomgang av faktorer før, under og etter utenlandsoppdrag som kan påvirke soldaters samliv. Oppgavens problemstilling er todelt: 1) Hvordan kan soldaters samliv påvirkes av utenlandsoppdrag gjennom personlighetsmessige og situasjonelle faktorer? 2) Kan tilknytningsteori bidra til en økt forståelse for disse faktorenes effekt på parrelasjonen? Vi avgrenser oppgaven til i hovedsak å omhandle soldatens personlighetsmessige utgangspunkt for tjeneste og samliv. Vi beskriver også individuelle faktorer hos partner for å oppnå en mer nyansert forståelse av parets dynamikk.

For å besvare oppgavens problemstilling beskriver vi arbeidsbetingelser og familiemessige forhold blant soldater som deltar i utenlandstjeneste. Barns situasjon omtales kort for å belyse hvordan parrelasjonen kan påvirkes gjennom ansvar for barn. Vi beskriver ikke hvordan slik tjeneste kan få effekt på andre pårørende som for eksempel

foreldre og søsken. Oppgaven speiler at de fleste som deltar i utenlandsoppdrag er menn med kvinnelige partnere. Vi presenterer tilknytningsteori som en forståelsesramme for psykologiske prosesser hos paret ved soldatens utenlandstjeneste. Videre fremlegges ulike personlighetsmessige og situasjonelle faktorer før, under og etter utenlandstjeneste som kan ha effekt på samliv. I oppgavens diskusjonsdel benyttes tilknytningsteori som en forståelsesramme for hvordan faktorene kan få individuelle og relasjonelle effekter. Vi bruker teorien for å diskutere effekten av utenlandstjeneste på relasjonen mellom soldatene i oppdraget, de hjemme og på den enkelte tjenestegjørende. Vi har en bred tilnærming til temaet, dette er påvirket av at det er lite norsk litteratur og forskning som presenterer den helhetlige prosessen utenlandsoppdrag kan forstås som. Vi anser det som fordelaktig å inkludere faktorer i ulike faser av utenlandsoppdraget, da disse påvirker hverandre suksessivt.

Forskning på effekter av utenlandstjeneste på samliv deler ofte opp tiden før, under og etter oppdraget i faser (S. H. Pincus, House, Christensen, & Adler, 2001). Vi anvender fire faser og benytter etablerte beskrivelser (S. H. Pincus et al., 2001; Verdeli, et al., 2011), og egen forståelse av fasenes innhold. Fasen før tjeneste starter ved beskjed om oppdraget, her inkluderer vi seleksjon av soldater. Den andre fasen er perioden hvor soldaten deltar i selve oppdraget. Gjenforeningsfasen tar for seg den første tiden etter hjemkomst. Den siste fasen omhandler tiden etter tjenesten. Fasene forstås som en helhetlig prosess, for de familiene som opplever flere utenlandsoppdrag forstås gjentakelsene som en syklus (Verdeli, et al., 2011).

Generaliserbarhet

Norsk og internasjonal litteratur benyttes for å besvare problemstillingen, vi har også innhentet informasjon gjennom personlig kommunikasjon med forsvarsansatte med

kompetanse på forsvarsfamilier. Ved bruk av internasjonal litteratur er det nødvendig å være oppmerksom på at generaliserbarheten av blant annet amerikanske forskningsfunn har visse forbehold. Det foreligger historiske, samfunnsmessige og kulturelle forskjeller som kompliserer sammenligningsgrunnlaget, internasjonal forskning viser allikevel at forståelsen og målingen av flere psykologiske fenomener er valid på tvers av Nord-Amerika og europeiske land som Norge (Hare, Clark, Grann, & Thornton, 2000; Salgado, Anderson, Moscoso, Bertua, & De Fruyt, 2003).

Diagnostiske kriterier for psykiske lidelser varierer mellom ulike land. I Norge diagnostiseres psykiske lidelser etter diagnosemanualen ICD-10 (<http://www.helsedirektoratet.no/finansiering/medisinsk-koding-og-kodeverk/icd-10/Sider/default.aspx>), i blant annet USA anvendes diagnosemanualen DSM-IV (Andrews, Slade, & Peters, 1999). Diagnostiske kriterier ligner hverandre på tvers av manualene og det er vist samsvar for de fleste psykiske lidelser. Det eksisterer likevel noen forskjeller, blant annet identifiseres tilfeller av posttraumatisk stresslidelse (PTSD) dobbelt så ofte gjennom ICD-10, sammenlignet med DSM-IV. Det er derfor noe usikkert om internasjonale forskningsfunn på psykiske lidelser blant soldater er generaliserbare. Manualene har også ulike definisjoner av hva som regnes som skadelig bruk av rusmidler, men har høyt nivå av samsvar for rusavhengighet. ICD-10 og DSM-IV har bredt diagnostisk samsvar for lidelsene depresjon, dystymi og generalisert angst (Andrews, et al., 1999).

Forskning på sammenhengen mellom utenlandstjeneste og samliv karakteriseres av at feltet er komplekst å studere (Sheppard, Malatras, & Israel, 2010) og at det er utfordrende å etablere retning på årsakssammenhenger. Flere studier, blant annet av Sheppard et al. (2010), fremhever viktigheten av kvaliteter ved selve utenlandsoppdraget.

Egenskaper som lengde og risikonivå antas å ha andre effekter på familien, enn kortere og mer rutinemessige operasjoner. Forskning som omhandler effekter på familien har i stor grad studert familier som gjennomgår kun ett utenlandsoppdrag, gjentatte oppdrag fører antatt til andre og større utfordringer for soldat, partner og barn.

Det er viktig å understreke at militære avdelinger har forskjellige opptakskrav, seleksjonsprosedyrer og utdanningsvarighet. Soldatene deltar også i oppdrag med ulikt risikonivå. Vi ønsker å tydeliggjøre norske soldaters forskjellige utgangspunkt ved å omtale tre grupper som ofte deltar i utenlandsoppdrag. Telemark bataljon (TMBN) er en konvensjonell styrke som tar oppdrag nasjonalt og internasjonalt. Kriterier for å jobbe i TMBN er fullført førstegangstjeneste, at man har fylt 18 år, har god helse og militær vandel, og gyldig sikkerhetsklarering (<http://forsvaret.no/utdanning-karriere/spesielle-tjenester/telemark-bataljon/Sider/Telemark-bataljon.aspx>). Forsvarets spesialstyrker består av spesielt utvalgt personell, de er en liten gruppe og skal være i stand til å gjennomføre krevende operasjoner av kritisk betydning. Deltakere i spesialstyrkene gjennomgår en svært grundig seleksjon og utdanningen tar ca to år (<http://forsvaret.no/utdanning-karriere/spesialstyrke/Sider/default.aspx>). Menig er en soldat som ikke har gjennomgått befalsskole eller annen tilsvarende befalsutdannelse (<http://snl.no/menig>), dette er den laveste graden i militæret (<http://no.wikipedia.org/wiki/Menig>). Det synes å være forskjeller på personell som gjør det militære yrket til karriere og de som har det som en avgrenset erfaring og opplevelse. Blant annet antas førstnevnte gruppe å være eldre og i større grad etablert med partner og barn. Termene ”soldat” og ”veteran” brukes som generelle begrep, men det er viktig å understreke at dette er heterogene grupper. Hvem som utgjør utvalget i studier har betydning for generaliserbarheten av resultatene.

Relevans

Denne oppgaven har samfunnspolitisk relevans da norsk deltakelse i internasjonale oppdrag er et omstridt tema. En meningsmåling gjort av NRK viser at 55% av den norske befolkningen støttet norsk tilstedeværelse i Afghanistan (Westhrin & Granbo, 2010). 35% mente at Norge ikke burde hatt styrker i Afghanistan, mens ni prosent var usikre.

I dokumentet "Ethiske prinsipper for nordiske psykologer" understrekes blant annet psykologens ansvar for å minimere forutsigbar skade (Norsk Psykologforening, 1998). Psykologer kan bidra med fagkunnskap om effekter av utenlandstjeneste, for eksempel at tjenesten er forbundet med økt risiko for psykiske vansker. Det er blant annet vist at 25-30% av de som opplever krevende stridspåkjenninger utvikler stressplager og/eller psykiske plager (RVTS Øst, n. d.). Kunnskap fra psykologisk forskning kan bidra til et bredere beslutningsgrunnlag for eventuell utenlandstjeneste på politisk-, individ- og organisasjonsnivå. En slik kunnskap kan også bidra til utvikling av forebyggende og intervensjonerende tiltak.

Teoripresentasjon

Tilknytningsteori

Bowlby betraktes som tilknytningsteoriens grunnlegger (Ainsworth, 1992). Tilknytningsteori er basert på elementer fra blant annet evolusjonsteori og psykodynamisk tenkning (Bretherton, 1992). Ainsworth utviklet metoder for å teste Bowlby sine idéer empirisk, og bidro til en ekspandering av tilknytningsteorien. Bowlby og Ainsworth beskriver selv tilknytningsteori som en etologisk tilnærming til personlighetsutvikling (1991). Tilknytningsteori omhandler spesifikke relasjoner og hvordan disse påvirker affekt, kognisjon og atferd. Klassisk tilknytningsteori postulerer at barnet er biologisk predisponert til å søke nærhet hos sine omsorgsgivere (Ainsworth, 1989), og at barnet

opplever disse som en trygg base. Tilknytningsatferd blir aktivert ved fysisk eller psykologisk trussel (Mikulincer, Gillath, & Shaver, 2002), og kan slik sees som et adaptivt atferdssystem som fremmer overlevelse. Når omsorgsgiveren er tilgjengelig, responderende og sensitiv til barnets behov, utviser barnet primære tilknytningsresponses (Main, 1990). Barnet føler seg da trygt og øker avstanden fra omsorgsgiver for å utforske omgivelsene. Dersom barnet blir neglisjert eller oppfatter omsorgsgiveren som uforutsigbar, utløses sekundære responses (Dozier, 1990; Mikulincer, Shaver, & Pereg, 2003). Hvis mor ikke responderer på barnets behov kan barnet undertrykke primære tilknytningsresponses (Main, 1990), og for eksempel fremstå nøytralt selv om han/hun er redd eller trist (Dozier, 1990). Slike sekundære responses kan være maladaptive på sikt og kan gjøre personen sårbar for psykopatologisk fungering.

Bowlby (1973) introduserte konseptet indre arbeidsmodeller, som han omtalte som mentale representasjoner av tilknytningsrelasjoner. Arbeidsmodellene kan forstås som kognitive skjema om en selv, og en selv i relasjon med andre (Ainsworth, 1989; Hazan & Shaver, 1994). Modellene etableres gjennom tidlig samspill med omsorgsgivere og bidrar til opprettholdelse av relasjoner over tid og avstand. Gjennom interaksjon med omsorgspersoner erverves arbeidsmodeller om egenverdi. De tidlige etablerte arbeidsmodeller kan påvirke generaliserte forventninger som preger hvordan individet møter omverdenen (Bowlby, 1973).

Ainsworth utviklet en metode for å måle barns tilknytningsstil, kjent som fremmedsituasjonen (Ainsworth, Blehar, Waters, & Wall, 1978). Prosedyren innebærer at barn og mor er i samme rom, en fremmed kommer inn, og mor går ut. Barnet er alene med den fremmede før mor igjen kommer inn i rommet, og barnet blir videre utsatt for slike gjentatte adskillelser og gjenforeninger med omsorgspersonen. Ut ifra reaksjoner på

fremmedsituasjonen blir de klassifisert som trygge eller utrygge i sin tilknytningsstil. Under utrygg tilknytning differensieres det mellom unnvikende og engstelig tilknytningsstil. Main og Solomon (1990) identifiserte en fjerde tilknytningsstil de omtalte som disorganisert, vi tar ikke videre utgangspunkt i denne stilen da den synes underrepresentert i litteraturen vi benytter. Som et utgangspunkt for videre drøfting forholder vi oss til Ainsworths antakelse om fordeling av tilknytningsstil i den generelle befolkningen (1978), hvor det antas at omtrent 60% er sikkert tilknyttet, ca 25% er preget av unnvikende tilknytningsstil og ca 15% er engstelig tilknyttet.

Tilknytning hos voksne.

De siste tiårene har man i økende grad anvendt tilknytningsteori i forståelsen av voksne relasjoner, deriblant kjærlighetsforhold. Bretherton (1992) fremhever i denne sammenheng arbeidet av Shaver og Hazan, som videreutviklet Ainsworth sin klassifisering av tilknytningsstiler hos barn, til tilsvarende mønster hos voksne. Henriksen og Thuen (2012) skriver at ”Utvidelsen av tilknytningsteoriens fokus har foregått så raskt at den er i ferd med å etablere seg som den dominerende forståelsesrammen for hvordan samlivsproblemer oppstår og kan endres” (s. 560).

Voksen tilknytningsstil kan måles gjennom Adult Attachment Interview (AAI) (Bakermans-Kranenburg & Ijzendoorn, 1993). I dette intervjuet beskrives tidligere og nåværende relasjoner, og personen gjenkaller og evaluerer tilknytningsrelaterte autobiografiske minner. Et longitudinelt studie sammenlignet reaksjon på fremmedsituasjonen ved 12 måneders alder og selvrapport på AAI 20 år senere, 72% ble da klassifisert i samme kategori (Waters, Merrick, Treboux, Crowell, & Albersheim, 2000). Dette støtter antakelsen om stabilitet gjennom livsløpet. Det viste seg samtidig at negative livshendelser var en viktig bidragende faktor for endring av tilknytningsstil.

Litteraturen har ofte klassifisert voksen tilknytningsstil i én kategori (La Guardia, Ryan, Couchman, & Deci, 2000). Når en person preges av engstelig tilknytning innebærer dette stor grad av sårbarhet og stort behov for omsorg (Henriksen & Thuen, 2012), videre er det en tendens hos disse personene til å utvise sinne dersom de opplever tilknytningspersoner som utilgjengelige eller insensitive. Personen har et såkalt hyperaktivt tilknytningssystem. Mennesker som domineres av en unnvikende stil har mindre grad av sårbarhet og behov for å be andre om hjelp er i større grad undertrykt, dette betegnes som et deaktivert tilknytningssystem. De trygt tilknyttede skårer lavt på de overnevnte reaksjoner og tilpasninger.

Å klassifisere tilknytningsstil i én kategori ansees som en forenkling, for eksempel kan den voksne ha en spesifikk tilknytning til partner som skiller seg fra personens generaliserte tilknytningsstil (Creasey & Ladd, 2005). Klohnen, Weller, Luo og Choe (2005) studerte relasjonsspesifikke tilknytningsmodeller for å øke forståelsen for organisering av flere tilknytningsmodeller hos individet, videre undersøkte de også den prediktive verdien til generelle og spesifikke tilknytningsrepresentasjoner. De fant at relasjonsspesifikke tilknytningsmodeller predikerte utfallet i en gitt relasjon bedre enn de generelle tilknytningsmodellene. De fant også at langvarige romantiske relasjoner har mer effekt på generelle tilknytningsmodeller, enn omvendt. Tilknytning til en kjæreste kan altså påvirke det generaliserte tilknytningsmønsteret. Slike funn tyder på at parets tilknytning til hverandre kan skille seg fra den enkeltes generaliserte tilknytningsmønster. Alexandrov, Cowan og Cowan (2005) omtaler nyere metoder som kartlegger relasjonsspesifikk tilknytning, eksempler på slike metoder er Couple attachment interview (CAI) og Marital attachment interview (MAI), som begge er basert på AAI.

Tilknytning hos militærparet.

Hvordan kan tilknytningsmønstre være relevant for forståelse av parets tilpasning til utenlandstjeneste? En review av Henriksen og Thuen (2012) knytter tilknytningsstil til sentrale aspekter i kjærlighetsrelasjoner, dette inkluderer intimitet og forpliktelse, konflikt og tilgivelse, tilfredshet i parforholdet og stabilitet. Vi understreker at vi ikke har kjennskap til fordeling av tilknytningsstiler blant soldater som deltar i utenlandsoppdrag.

I Vormbrocks review (1993) på avstandsperioder hos militærpar er det foreslått at det emosjonelle båndet i en parrelasjon ligner barnets tilknytning på tre måter. Personen ønsker å være i nærheten av partner, spesielt i stressende perioder. Adskillelse kan fremprovosere angst. Avstand fra partner under utenlandstjeneste kan ha direkte innvirkning på individets grad av trygghet i relasjonen. Tilknytningsteori postulerer at psykologisk tilgjengelighet av en konkret eller internalisert annen kan gi en opplevelse av velbefinnende, og påvirke mestring av skremmende situasjoner (Solomon et al., 1992).

Når den ene i et parforhold drar ut til en krigssone én eller flere ganger, aktiveres sannsynligvis tilknytningssystemet i stor grad. Flere forskere på feltet viser til at tilknytning er forbundet med soldatens og militærparets tilpasning til utenlandsoppdrag (Dieperink, Leskela, Thuras, & Engdahl, 2001; Ghafoori, Hierholzer, Howsepien, & Boardman, 2008; Mikulincer, Florian, & Weller, 1993; Vormbrock, 1993). Tilknytningsteori synes dermed å kunne bidra til en forståelse for soldatens og militærparets tilpasning til situasjonen.

Samliv i militærfamilier

Hva viser AFI-rapportene om samliv i befalsfamilier?

Arbeidsforskningsinstituttet (AFI) har utarbeidet to rapporter som undersøker forholdet mellom familie og arbeid i befalsfamilier, formålet var å etablere et bedre

grunnlag for implementering av familiepolitikken (Heen, 2012; Heen & Halrynjo, 2006). Både mannlig og kvinnelig befal med partnere er representert i undersøkelsen, med en naturlig overvekt av mannlig befal og kvinnelige partner. Vi presenterer først sentrale funn fra de to rapportene begrenset til utenlandstjeneste og samliv, og deretter presenteres funn på sammenhengen mellom flytting og samlivsbrudd fra begge rapportene.

Rapporten fra 2006.

For en del av befalet oppleves mangel på frivillighet relatert til deltakelse i utenlandsoppdrag problematisk, det synes også å eksistere en oppfatning om at det er uheldig for karrieren å ikke delta i slike operasjoner. Økonomiske insentiv bidrar til motivasjon om å dra, det kommer allikevel frem at utenlandsoppdrag fører til nedgang i noen familiers inntekt, for eksempel dersom partner reduserer sin stilling på grunn av familiehensyn.

Enslige befal er generelt mer positive til oppdrag i utlandet enn befal med familie. Over 60% av de enslige er helt eller delvis enig i at utenlandsoppdrag gjør det mer attraktivt å være i Forsvaret, sammenlignet med rett under 40% av de samboende. Samboende ønsker i større grad enn de enslige å velge bort oppdragene. Ca 50% av partnerne er svært eller ganske negative til partners deltakelse, befal er i like stor grad negative til oppdraget, men anser det samtidig som en viktig og spennende del av jobben. De emosjonelle belastningene under fraværet er mer fremtredende enn de praktiske for paret, forfatterne av rapporten mener dette speiler det moderne parforhold som vektlegger det emosjonelle fellesskapet.

Frekvensen av samlivsbrudd er høyere blant mannlig befal (34%) enn sysselsatte menn (30%) for øvrig. 43% av kvinnelig befal har opplevd samlivsbrudd, mens 36% av sysselsatte kvinner totalt har opplevd det samme. Samlivsbrudd forekommer altså

hyppigere blant befal enn hos sammenliknbare grupper i befolkningen, i tillegg eksisterer det kjønnsforskjeller.

Rapporten viser en signifikant sammenheng mellom deltakelse i utenlandsoppdrag og samlivsbrudd. De som aldri har deltatt i slike oppdrag utgjør omtrent halvparten av utvalget, i denne gruppen er andelen samlivsbrudd 29%. Den største forskjellen viser seg mellom de som ikke har deltatt og de som har vært i slik tjeneste én gang. Det viser seg at samlivsbrudd øker med antall utenlandsoppdrag. Befal med ett og to utenlandsoppdrag har samlivsbrudd på respektive 38% og 39%, blant de som har hatt tre til fem oppdrag i utlandet er det noe økning (44%). Hos de som har vært i tjeneste seks ganger eller mer har 57% opplevd samlivsbrudd, dette utgjør derimot kun tre prosent av utvalget. Kvinnelig befal ser ut til å trives bedre under utenlandsoppdrag enn mannlig befal, de rapporterer også om færre belastninger knyttet til hjemkomst. Kvinnelig befal vurderer også belastningene på familien som mindre.

Rapporten fra 2012.

Antall utenlandsoppdrag har økt fra 2006 til 2011, dette gjelder både andel av befal som har deltatt i slike oppdrag (57%) og antall oppdrag for den enkelte. Rapporten understreker at forsvarsfamiliene fremstår ulike avhengig av om det er mannlig eller kvinnelig befal som deltar i internasjonale operasjoner. Kvinnelige befal deltar i utenlandstjeneste i mindre grad enn mennene, de fleste av kvinnene har også deltatt kun én gang. Gifte/samboende har deltatt i utenlandsoppdrag i omtrent like stor grad som enslige, men har færre oppdrag bak seg.

Befal er fortsatt mer positiv til utenlandsoppdrag enn partner. En stor andel av befalet opplever at internasjonal erfaring gir økt status, og at de i denne konteksten får vist militære ferdigheter. Fordelene nyanseres ved at deltakelsen representerer en stor

belastning for familien. Det må påpekes at sivilstatus kan ha endret seg fra da befal deltok i utenlandsoppdrag til undersøkelsestidspunktet, mange rapporterer at det ikke er aktuelt med slike oppdrag etter at de har fått barn. Partnernes opplevelser er også undersøkt i rapporten, og flere trekker frem utfordringer knyttet til egen jobb under befalets fravær. Flere av de yrkesaktive reduserer sin stillingsprosent ved ansvar for felles barn, dette gjelder ofte de som jobber i turnus. Fravær og uforutsigbarhet rapporteres av både befal og partner som det mest belastende ved utenlandsoppdrag. Kun to prosent av befalet sier at de under oppdraget opplevde ting som preger forholdet til familien på en negativ måte, mens 15% sier at det stemmer ganske bra at erfaringene påvirker familierelasjoner negativt. Hovedandelen av utvalget har likevel ikke slike negative erfaringer og samlivet blir dermed skånet for denne type påkjenning.

Rapporten viser i likhet med rapporten fra 2006 en klar sammenheng mellom antall utenlandsoppdrag og samlivsbrudd, tallene i de to rapportene har holdt seg relativt stabile. Antall skilsmisser blant de som har deltatt i utenlandsoppdrag viser derimot en svak økning. Unntaket er at samlivsbrudd knyttet til seks eller flere oppdrag har gått ned, dette utvalget viser nå bruddrate på 51%. Mannlige partnere har i større grad enn de kvinnelige seriøst vurdert samlivsbrudd på grunn av befalets jobb. Familiene med kvinnelig befal rapporterer om mindre krav og lavere grad av belastninger, men samtidig har partnerne deres oftere tanker om å avslutte relasjonen. Samlivsbrudd er også vanligere blant kvinnelig enn blant mannlig befal generelt. Forfatteren av rapporten oppsummerer funnene med

Vi vet at deployering kan være en belastning på familien, noe som kan medføre brudd, men det er også rimelig å anta at samlivsbrudd i mange tilfeller kan bidra til et ønske om å deployere. Våre data gir ingen mulighet til å avgjøre hvilken som gjør seg mest gjeldene. (2012, s. 49)

Rapportene fra 2006 og 2012: Flytting.

Flytting er utbredt blant forsvarsfamilier og dette kan prege familiene praktisk og emosjonelt. I forbindelse med omorganiseringene i Forsvaret uttaler Forsvarssjef Sunde i "Norsk Militært Tidsskrift"

Jeg vil her berømme de ansatte for den innsats og tålmodighet som er utvist og utvises i forbindelse med omstillingen. Mange har mistet sine stillinger, har måtte bytte tjenestested og finne seg ny jobb. Dette har medført stor belastning for familiene med flytting, bytte av skoler, pendling og endret arbeid for partner.

Omstillingen hadde ikke vært mulig å gjennomføre uten den innsats og offervilje som de ansatte og deres familier har utvist. (2011, s. 10)

I Forsvarspersonelloven heter det at "Yrkesbefal og avdelingsbefal plikter å la seg disponere til stilling i Norge og i utlandet" (Forsvarsdepartementet, 2004). Dette beordrings- og karrieresystemet i organisasjonen bidrar til at 44% av befalet i utvalget fra Heens studie (2012) har flyttet to til fire ganger i løpet av sin militære karriere. Litt over 30% har flyttet mellom fem og ti ganger, seks prosent har flyttet ti ganger eller mer. Partner uttrykker at det kan være vanskelig hvis befal beordres til utenlandsoppdrag rett etter flytting, i slike tilfeller må en ofte etablere seg alene på et nytt sted. Tjenestestedene det er aktuelt å flytte til ligger ofte på små steder med begrensede arbeidsmuligheter. Det er en sammenheng mellom antall flyttinger i løpet av militær karriere og samlivsbrudd, blant de som har flyttet 11 ganger eller mer har 49% prosent opplevd samlivsbrudd. Til sammenligning har 40% av de med mindre enn fire flyttinger bak seg opplevd samlivsbrudd (Heen & Halrynjo, 2006). Flytting kan se ut til være en kompliserende faktor hos de familier hvor befal deltar i utenlandsoppdrag.

Pendling

Generalmajor Lilland mener at utbredt pendling blant ansatte i Hæren medvirker til høy forekomst av samlivsbrudd (Bentzrød & Bjørke, 2008). Pendling er aktuelt for flere forsvarsansatte ved at de unngår å flytte til tjenestestedet, ukependling over lengre avstander er vanlig. Omtrent én av fem definerer seg som pendler, mens én av ti definerer seg som delvis pendler.

Pendling oppleves belastende for de det gjelder (Heen, 2012). Det er vist at pendling generelt er forbundet med helseeffekter for begge parter i en samlivsrelasjon. Sammenlignet med lokalt arbeidende i samme område, hadde pendlere signifikant oftere psykiske vansker (27% mot 15%) (Sørensen, 1979;1991, som referert i Roness & Matthiesen, 2006). I studier er det vist at de kvinnelige partnerne hadde et høyere symptomnivå sammenlignet med kvinner uten pendlende mann (52% mot 30%). Parene påvirkes av spenninger som oppstår i forbindelse med gjentatte avskjeder og gjenforeninger, frustrasjonen synes å øke ved ansvar for småbarn og hvis samværet er uregelmessig (Macklin, 1987, som referert i Roness & Matthiesen, 2006). Disse funnene på effekter av pendling ansees overførbare til forsvarspar. Pendling er for noen aktuelt i forkant og/eller etterkant av utenlandsoppdraget, og fraværet i forbindelse med pendling kan slik bidra som en ekstrabelastning. utfordringer for pendlere kan også belyse belastninger knyttet spesifikt til fravær fra partner under utenlandsoppdrag.

Arbeid og familie

Forskning på samspill mellom arbeid og hjem har i hovedsak sett på hvordan førstnevnte påvirker sistnevnte (Roness & Matthiesen, 2006), det er funnet at det mest konfliktfylte kravet går fra jobb til hjem (Rotondo, Carlson & Kincaid, 2003, som referert i Heimdal, Dørmænen, & Træen, 2008). Familien og militæret kan omtales som grådige

institusjoner som vanskeliggjør funksjon på det andre området (Segal, 1986), institusjonene kan oppleves som krevende arenaer som forventer lojalitet, oppfølging og engasjement.

Feltpresten i Telemark bataljon bekrefter at mange av henvendelsene han mottar omhandler vansker med å balansere familieliv med soldatens deltakelse i internasjonale operasjoner (A. Braset, personlig kommunikasjon, 12. november, 2012). Merolla (2010) viser til en studie utført av det amerikanske forsvarsdepartementet. Her ble det funnet at 27% av soldatene i utvalget rapporterte om ekteskapsproblemer under utenlandsoppdrag, prosentandelen steg når oppdraget varte mer enn seks måneder. I andre studier eksisterer det svake og inkonsistente funn på sammenhengen mellom utenlandstjeneste og problemer med samlivsrelasjonen (Karney & Crown, 2007). Braset understreker at mange par ser ut til å akseptere betingelsene ved utenlandsoppdrag og at de takler situasjonen fint (personlig kommunikasjon, 12. november, 2012).

Samfunnsendringer som økt mulighet for utdanning og økonomisk uavhengighet for kvinnen synes å ha bidratt til endringer i samlivet (Roness & Matthiesen, 2006). Samliv er ikke lenger nødvendig for å oppfylle materielle behov, det er derimot et økt fokus på at parrelasjonen skal tilfredsstille emosjonelle behov. Hvis forventningene til relasjonen ikke møtes kan dette bidra til brudd, oftest initiert av kvinnen. Svendsen (2009) har i sin masteroppgave tatt for seg par tilknyttet Det Norske Luftforsvaret, hvor en av de mannlige informantene omtaler hvordan han opplever samfunnsendringenes effekt på familiesituasjonen:

Men du ser jo det, hele samfunnsmønsteret legger jo ikke opp til at far i huset er borte og mor er hjemme. Det er jo ikke sånn lenger. ... i dag er det å strekke strikken for langt, så de får ikke rekruttert mennesker for folk er ikke interessert i å

være borte i ukevis fra hjemmet. ... Jeg tror man bruker mye mer tid sammen med barna, par gjør mye mer ting sammen og at den ene er borte passer mye dårligere. Hele mønsteret er blitt sånn, det moderne samfunnet fungerer på en helt annen måte. ... Og da, i den situasjonen hvor det blir mindre og mindre akseptert (at en av partene er borte fra hjemmet), så gjør vi mer og mer av det (drar ut i internasjonale operasjoner) og det er klart at det krever jo ekstraordinære tiltak da. (s. 46)

Det kan se ut til at informanten opplever at moderniseringen av samfunnet vanskeliggjør langvarig fravær fra hjemmet. Samfunnsendringer kan ha effekt på hvordan den enkelte manøvrerer i spenningsfeltet mellom jobb i Forsvaret og familie.

Utenlandsoppdrag og familiepolitikk

Forsvaret oppgir på sine nettsider at pågående utenlandsoppdrag med norsk engasjement blant annet inkluderer Afghanistan, Sudan, Egypt, Kosovo og Midtøsten (<http://forsvaret.no/operasjoner/internasjonalt/Sider/default.aspx>). Den 24. april i år informerte daværende forsvarsminister Barth Eide om ISAFs beslutning om uttrekning av de norske styrkene fra Faryab-provinsen i Afghanistan i løpet av høsten 2012 (Forsvaret, 2012a). En kan forvente videre deltakelse i utenlandsoperasjoner gjennom Norges internasjonale forpliktelser som medlem av NATO og FN, en beredskap på slike oppdrag bør også inkludere evnen til å ivareta både den enkelte soldat og familien.

Forsvarsdepartementet skriver i Fakta om Forsvaret 2012 at Forsvarets personellpolitikk skal bidra til at Forsvaret er en attraktiv arbeidsplass vedrørende karrieremessige utviklingsmuligheter, lønn, familie og HMS-arbeid (Forsvarsdepartementet, 2012). I 2006 trådte Familiedirektivet i kraft med hensikt å sette en felles standard for Forsvarets familiepolitikk (Forsvarsdepartementet, 2006). I direktivet vektlegges det at forsvarsansatte skal kunne kombinere militær karriere med et godt

familieliv. Direktivet vektlegger at familien skal sikres forutsigbarhet, og at arbeidet i minst mulig grad skal medføre belastninger. Familiepolitiske krav skal nå alle familiens medlemmer. I Stortingsmelding nr. 34 ”Fra vernepliktig til veteran” understrekes det at videreutvikling av familiepolitikken skal være et prioritert satsningsområde (Forsvarsdepartementet, 2009).

Deltakelse i internasjonale operasjoner var tidligere frivillig for norske soldater, men i dag skjer denne rekrutteringen gjennom beordringsplikt. I praksis er denne plikten underlagt sterke begrensninger da soldaten har rett til å nekte å delta i oppdraget ved for eksempel familiehensyn. Senior stabsoffiser Helmers, regional familiekoordinator i Forsvaret, informerer om at det ikke eksisterer statistikk på hvor mange soldater i utenlandsoppdrag som har egen familie hjemme (personlig kommunikasjon, 12. november, 2012).

Det ansees viktig å tilrettelegge for en god hjemmesituasjon for soldaten for å kunne bygge et effektivt militært system (Gottman, Gottman, & Atkins, 2011), dette bekreftes under samtale med orlogskaptein på Haakonsværn, Arild Edinsen (personlig kommunikasjon, 7. september, 2012). Målsettingen signaliserer både en vilje til å ta hensyn til familien og et ønske om å ta vare på personell som ellers ville velge å slutte. Forsvaret bruker store ressurser på seleksjon og trening og ønsker at veteranen blir i organisasjonen, og potensielt deltar i flere utenlandsoppdrag. Hvis den ansatte med familie er fornøyd med arbeidsvilkår og oppfølging av familien, er det økt sannsynlighet for dette. Forsvaret oppgir på nettsidene sine at ”Arbeidstakeren er avhengig av at hele familien mestrer situasjonen for å gjøre en god jobb” (<http://forsvaret.no/om-forsvaret/familier/familienettverk/Sider/familie.aspx>).

Tiltak og rutiner i regi av Forsvaret

Vi ønsker å gi et innblikk i noen av Forsvarets tiltak og rutiner rettet mot individet og paret, de presenterte tiltakene og rutinene er påvirket av samtale med en representant fra Forsvaret (A. Edinsen, personlig kommunikasjon, 7. september, 2012). Før utreise arrangeres det en familiedag, der troppssjef gir praktisk informasjon om oppdraget. Det vurderes som gunstig at pårørende får informasjon i denne uformelle settingen, her mottar de blant annet råd om hvordan en bør forholde seg til medias dekning av konfliktene, en såkalt pressepakke.

Under lange utenlandsoppdrag anbefales det å benytte familienettverk og andre familietiltak (<http://forsvaret.no/om-forsvaret/familier/familienettverk/Sider/familie.aspx>). Forsvaret bidrar med tilrettelegging for kommunikasjon mellom soldaten og familien (A. Edinsen, personlig kommunikasjon, 7. september, 2012), men i realiteten varierer muligheten for jevnlig og forutsigbar kontakt (Knutsen, 2011), Edinsen skildrer allikevel mulighetene som gode. En kan kontakte hverandre ubegrenset gjennom brev, telefon og e-post. Familien hjemme mottar regelmessige nyhetsbrev, der blant annet progresjon i oppdraget omtales, og Forsvaret har opprettet en SMS-tjeneste som sikrer rask informasjon til pårørende i forbindelse med alvorlige hendelser.

Rett etter oppdraget arrangeres det en mellomlanding for soldatene, oftest i Sverige (Bratt, 2012b). Under mellomlandingene gjennomføres prosedyrer som blant annet teknisk debrief. Dersom soldatene har opplevd vanskelige hendelser i tjenesten, kan psykologisk debrief være en hensiktsmessig del av mellomlandingene. Psykologisk debrief er en tidlig intervensjon som omtales som psykologisk førstehjelp (Litz, Gray, Bryant, & Adler, 2002). Dette er en strukturert gruppesetting der en samtaler rundt den traumatiske hendelsen, her

tematiseres fakta om hendelsen, tanker, inntrykk og reaksjoner (Dyregrov, 1997). Under debrief oppfordres deltakerne til å dele ulike reaksjoner som kan bli normalisert i gruppen (MacDonald, 2003). Debrief for norske soldater arrangeres også som individuelle samtaler med en representant for Forsvarets Stressmestringsteam (Bratt, 2012a).

Under mellomlandingen samles gruppen over en middag og annet sosialt samvær (A. Edinsen, personlig kommunikasjon, 7. september, 2012). Det er kjent innen organisasjonen at soldatene ofte har behov for avreagering. Reichelt, sjefspeskiater i Forsvaret, sier mellomlandingene bidrar til at soldatene i denne situasjonen starter med oppløsning av det sterkt etablerte fellesskapet (NTB, 2012). Under mellomlandingene fokuseres det også på omstilling fra normer og atferd som gjelder under oppdraget, til hva som forventes hjemme (Departementene, 2011). I de tilfeller Forsvaret arrangerer etterlandinger, er pårørende invitert til å delta på blant annet foredrag om hjemkomstproblematikk (Bratt, 2012a). På disse samlingene deler veteraner og partnere sine erfaringer i grupper.

Forsvaret tilbyr sine ansatte samlivskurset Prevention Relationship Enhancement Program (PREP), et empirisk basert kurs som har til hensikt å forebygge samlivsvansker og brudd (Renick, Blumberg, & Markman, 1992). PREP kan være aktuelt ved samlivsutfordringer i forbindelse med utenlandsoppdrag. Ifølge Modum Bad kan et par delta på ulike versjoner av kurset, avhengig av behov (http://www.modum-bad.no/hva_er_et_prep_kommunikasjonskurs_). Dette kurset beskrives som et verktøy for å forbedre kommunikasjon og problemløsning, og for å styrke det gode i forholdet. PREP er vist å ha moderat positiv effekt på relasjonen og er vist å kunne forebygge samlivsbrudd. De generelle langtidseffektene av samlivskurs ansees likevel som usikre (Thuen, 2003).

De familiepolitiske krav som skissert i Familiedirektivet oppleves for noen som utilstrekkelige, noe som understrekes i AFIs forskning (Heen, 2012). Direktivet skal gjelde alle militærfamilier, men i praksis avgjøres mye på det enkelte tjenestested. Dette fører til at familiene får ulik tilgang til de aktuelle støttetiltakene. Familiene bør ifølge Helmers ha en opplevelse av at Forsvaret bidrar og støtter opp om deres fungering til en viss grad, men at Forsvaret ikke har mandat til å trække for langt inn i privatlivets sfære (personlig kommunikasjon, 12. november, 2012).

Forsvarets ivaretagelse av veteraner regnes som mangelfull i Norge i dag, dette bekreftes av veteranene selv (Mandal, 2009). Veteranene ønsker at kompetansen på gruppens utfordringer bedres i den offentlige spesialisthelsetjenesten (A. Edinsen, personlig kommunikasjon, 7. september, 2012). Ifølge Justis- og beredskapsdepartementet, skal handlingsplanen ”I tjeneste for Norge” styrke samfunnets anerkjennelse og ivaretagelse av personell som tjenestegjør i internasjonale operasjoner (Departementene, 2011). Nye nasjonale tiltak skal implementeres innen 1. august 2013 (A. Edinsen, personlig kommunikasjon, 7. september, 2012), disse tiltakene skal ivareta alle som berøres av Forsvarets utenlandsoppdrag. Ivaretakelsen inkluderer å øke kunnskap om veteraner og familienes behov i instanser som NAV og Bufetat.

Før utenlandsoppdrag

Motivasjon for deltakelse

Hva var det som var så viktig at jeg måtte risikere mitt eget liv, min egen sønns fremtid over Kosovo og Serbia? Men hva ville sjefen tenke om meg hvis han fikk et nei? Ville han og de andre se på meg som en pyse? Ville ledelsen kun se en egoist som ikke ville hjelpe kompisene sine når de hadde det vanskelig? Med en stor

klump i magen sa jeg ja. (Moldjord, Arntzen, Firing, Solberg, & Laberg, 2007, s. 27)

Hva oppgir soldater som motiv for å delta i utenlandsoppdrag? Penger, utfordringer, forandring i hverdagen og eventyrlyst er vist å være sentrale insentiver for norske soldater (Solberg, 2007, som referert i Moldjord, et al., 2007). Noen rapporterer også at stridshandlinger har vært belønnende (Aldwin, Levenson, & Spiro, 1994). Disse motivene kan bidra til å skape mening for den enkelte, men det antas samtidig å foreligge individuelle variasjoner i motivasjon. I dag har soldatene sjelden personlig tilknytning til konfliktene de skal delta i (Moldjord, et al., 2007), en opplevelse av direkte trussel mot en selv og familie i eget land antas å øke motivasjon for deltakelse i krig. Studier viser til nasjonale forskjeller i motivasjon for krigsdeltakelse, amerikanske soldater er ofte motivert av å gjøre noe godt for landet sitt (Eighmey, 2006), mens danske soldater ofte utviser egeninteresse, som for eksempel ønske om nye opplevelser (Bache, 1998, som referert i Lyk-Jensen, Jacobsen, & Heidemann, 2010). Det antas at motivene oppleves å ha ulik legitimitet, for eksempel kan direkte trussel påvirke pårørendes og samfunnets oppfatning av krigsdeltakelsens legitimitet.

Jagerflypilot og major Haugen Dragsnes skisserer tanker som var sentrale for hans deltakelse i krig (Moldjord, et al., 2007). Han opplever at krigsdeltakelse kan betraktes som en kilde til misunnelse og økt status i samfunnet, da det er en unik opplevelse:

Hvis det er slik at krig er den ultimate risiko i et samfunn, så kan det tenkes at å delta i krig vil gi den ultimate belønning! Jeg må nok innrømme at jeg kjenner en god følelse av stolthet og anerkjennelse i det jeg ser reaksjonen på de menneskene som får høre at jeg har deltatt i krig. (Moldjord, et al., 2007, s. 35)

Haugen Dragsnes fokuserer samtidig på frykt for å bli utstøtt av den tett knyttede skvadronen, og ønske om opprettholdelse av status i gruppen. Han opplever det samtidig som viktig å ikke svikte kameratene sine: ”Selv en så alvorlig avgjørelse som krig kunne ikke ses på som et individuelt valg. Min motivasjon for krig ble påvirket av min gruppetilhørighet” (Moldjord, et al., 2007, s. 42). Slike utsagn gjør det relevant å drøfte balansen mellom individuell frihet og sosialt press. Forsvaret har fokus på å bygge tette team, og individuelle valg kan reduseres gjennom sterk lojalitet til gruppen. Deltakelsen i internasjonale operasjoner kan slik være påvirket av sosialt press.

Utgangspunkt for oppdrag

Seleksjon og helsemessige utfall.

Militært personell utsettes for både akutte og kroniske belastninger. Personellseleksjon kan redusere risiko for utvikling av vansker underveis og i etterkant av tjenesten. Det har vært en økende oppmerksomhet rundt psykiske ettervirkninger av krigserfaringer, noe som gjenspeiles i regjeringens ambisjoner om forbedret tilrettelegging for veteraner (Forsvarsdepartementet, 2009). Blant amerikanske veteraner rapporterer 20 til 30% om psykiske plager etter hjemkomst (Adler, Bliese, & Castro, 2011), det synes også å være en sammenheng mellom økte psykiske vansker og lange, hyppige oppdrag. De vanligste psykiske plagene etter eksponering for kritiske krigssituasjoner er angst, depresjon, rusmisbruk og posttraumatisk stresslidelse (PTSD) (Kennedy & Zillmer, 2006). Prevalensen øker fra omtrent tre til fire måneder etter hjemkomst (Hoge, Auchterlonie, & Milliken, 2006). Utbredelsen av psykiske lidelser understreker betydningen av selekterte og godt rustede soldater.

Kan personlighet påvirke psykososiale utfall av utenlandstjeneste? Det eksisterer ulike modeller for å kategorisere personlighetstrekk, blant annet kan Femfaktormodellen

(FFM) benyttes i militær seleksjon da trekkene synes å predikere arbeidsrelaterte prestasjoner (Barrick & Mount, 1991, 1993). FFM benyttes også utenfor den militære kontekst for å velge personell til yrker preget av risiko (Hogan & Lesser, 1996). Det antydes at emosjonell stabilitet, planmessighet og åpenhet for erfaringer kan bidra til tilpasning til risikoyrker. Eid og Johnsen skriver at ”individuelle egenskaper spiller en avgjørende rolle for individers funksjon i operative settinger” (2012, s. 131). Videre påpeker de at ”Personlige egenskaper blir ikke bare avgjørende for om operasjoner lykkes eller mislykkes, men påvirker også mellommenneskelige forhold som ledelse og samhold i operative team”.

Forsvarets organisatoriske natur krever en vedvarende seleksjonsprosess, og i praksis blir soldater kontinuerlig vurdert for skikkethet, særlig i forbindelse med potensiell utsendelse til internasjonale oppdrag (A. Edinsen, personlig kommunikasjon, 7. september, 2012). Stortinget fremhever også viktigheten av seleksjon i Forsvaret, i Stortingsmelding nr. 34 (2009) heter det

Forsvaret legger stor vekt på grundig seleksjon av alt personell. Den enkelte soldat som verves skal være medisinsk skikket og ha et bevisst og reflektert forhold til de oppdrag hun eller han skal delta i, før kontrakt inngås. Personellet vil primært bli valgt ut med bakgrunn i militær erfaring, kompetanse og god helse. (s. 20-21)

Nytteverdien av seleksjon til utenlandsoppdrag tydeliggjøres i en studie av Hanwella og de Silva (2012), her ble mental helse hos spesialstyrkesoldater og vanlige soldater på Sri Lanka studert. Resultatene viste at elitesoldatene som var grundig selekterte hadde lavere forekomst av psykiske vansker enn vanlige soldater, selv om de hadde opplevd flere stridserfaringer og signifikant flere traumatiske hendelser. Verdien av seleksjon nyanseres i

et britisk studie (Rona et al., 2006), hvor kampstresseksponering og kameratskap i tropen synes å ha stor effekt på psykisk helse uavhengig av tidligere helsestatus.

Robusthet.

Militært personell er vist å være mer resiliente enn den generelle populasjonen, dette bidrar til at de sannsynligvis er bedre egnet for yrket som militært personell og mindre utsatt for helserelaterte plager (Mommersteeg et al., 2011). Kobasa fant at personlighetsstruktur var en sentral medierende faktor for sykdomsutvikling etter eksponering for stressende hendelser, og utviklet begrepet robusthet (1979). Hun fant videre at robuste personer er preget av tre karakteristikk. De har en tro på at de kan kontrollere eller påvirke hendelser ("control"). Forandringer sees på som en spennende utfordring som bidrar til personlig vekst ("challenge"). Den robuste personen føler seg også involvert i og forpliktet til hendelser og aktiviteter ("commitment"). Andre forskere har en lignende forklaring av robusthet som et stabilt personlighetstrekk eller kognitiv stil (Hystad, Eid, Laberg, & Bartone, 2011). Trekket er forbundet med pliktfølelse, sterk grad av kontroll og tendens til å oppsøke utfordringer, forskningen tyder også på at robusthet bidrar til større takknemlighet for egne familieforhold (Palmer, 2008). Hystad et al. (2011) undersøkte hvorvidt robusthet predikerte opptak til militær utdanning. De fant at robusthet, selv når andre variabler var kontrollert for, forklarte en signifikant del av variansens rolle i å predikere hvem som kom gjennom opptaket. Høy grad av robusthet bidrar til at militært personell håndterer krevende operative situasjoner (Bartone, Roland, Picano, & Williams, 2008; Eid & Morgan, 2006). Mennesker som skårer høyt på kontroll har mindre sannsynlighet for å bli passive offer for omstendighetene (Moldjord et al., 2007), dette kan være påvirket av at de ikke anser stressende hendelser som truende, men som utgangspunkt for læring og vekst (Eid & Johnsen, 2012). Robust og resilient respons til stressende

hendelser kan fremmes av gode ledere (Bartone, 2006), dette kan understreke betydningen av militær trening.

Under utenlandsoppdrag

Arbeidsbetingelser for soldaten

Forsvaret ønsker at rekruttering til utenlandsoppdrag baseres på frivillighet, men har samtidig mulighet til å beordre personell dersom det ikke oppnås tilstrekkelig deltakelse. Ved beordringsplikt kan en sikre rettferdig rotasjon. Det kan søkes om utsettelse av beordring, blant annet på grunn av familiemessige hensyn (Forsvarsdepartementet, 2009). Det vektlegges at beordringsplikten skal fungere fleksibelt, slik at belastningen reduseres for forsvarsansatte og familier.

Det er vist at operasjonens mål, risikonivå og lengde er faktorer som bidrar til soldaten og familiens tilpasning (Sheppard, et al., 2010). Varigheten på utenlandsoperasjoner er normalt seks måneder, men i praksis varierer dette. Norske soldater har rett på betalt hjemreise hver tredje måned, men tidspunktet for permisjonen avhenger av operative forhold (<http://forsvaret.no/operasjoner/tjeneste-i-utlandet/nar-du-er-ute/Sider/hjemreiser.aspx>). For soldater i Hæren er varigheten på utenlandstjenesten ofte seks måneder. Marinens jegervåpen deltar i Operation Enduring Freedom for å avlaste Hærens bidrag, men har forkortet varigheten til fire måneder grunnet sikkerhetssituasjonen i Afghanistan (A. Edinsen, personlig kommunikasjon, 7. september, 2012). Belastningen i forbindelse med deltakelse i denne operasjonen har altså ført til økt praksis for rullering blant de ansatte. Det skal i utgangspunktet være et 1:5 forhold mellom utenlandsoppdrag og nasjonalt arbeid, men noen sendes ut igjen etter kun ett år. Dette gjelder ofte personell med sjelden spesialistkompetanse da disse deltar hyppigere enn de med generell kompetanse.

Ifølge Forsvarspersonelloven §13 gjelder ikke arbeidsmiljøloven under tjenestegjøring i internasjonale operasjoner (Forsvarsdepartementet, 2004). Fritak fra denne loven kan bidra til negative arbeidserfaringer som lite søvn, lange arbeidsperioder uten pauser og risiko for yrkesskader. Risikoen for yrkesskader øker da operative arbeidsrutiner innebærer trening og tjeneste med våpenmateriale og yrkesskader kan slik bli svært omfattende (Kennedy & Zillmer, 2006).

Risiko ved utenlandsoppdrag.

Krigserfaringer kan innebære stor fare for egen og teamets sikkerhet. I tillegg til direkte kamphandlinger, er blant annet faren for veibomber (Improvised explosive device - IED) en daglig stressor. IED brukes i økende grad som våpen, og sju av de ni norske ISAF-soldatene som er drept i Afghanistan siden 2001 omkom etter detonering av veibomber (Bjerkan, Iversen, Asak, Pillgram-Larsen, & Rolandsen, 2012). I dokumentet ”Skadde i Afghanistan 2001-2011” oppgis antallet fysiske skader, årsak og alvorlighetsgrad (Forsvaret, 2011). Til sammen var det registrert 17 traumer, dette var skader med et slikt omfang at de vil kunne gi senskader og funksjonstap, dokumentet inneholder ikke informasjon om psykiske skader. Den overhengende trussel soldat, partner og øvrige familiemedlemmer opplever er høyst reell og oppleves belastende for mange. I en gruppe norske veteraner hadde 55.6% flere ganger vært utsatt for situasjoner med fare for eget og/eller andres liv (Mandal, 2009), blant skadde veteraner rapporterte en andel på 86.4% at de flere ganger hadde vært i situasjoner med fare for sitt eget og/eller andres liv.

Belastninger og psykisk helse.

En amerikansk studie fant at mengde av og intensitet på kamphandlinger var den viktigste determinanten for soldaters mentale helse (Mental Health Advisory Team, 2006, som referert i Lyk-Jensen, et al., 2010), det antas at slike funn er generaliserbare til norske

soldater. Dødsfall og alvorlig skade øker risiko for belastningslidelser (Allen, Rhoades, Stanley, & Markman, 2010), og noen soldater erfarer svært sterke sanseintrykk som i ettertid kan være vanskelige å prosessere. Blant amerikanske soldater hadde 50% observert skadde og drepte, og en like stor andel hadde sett sivile som var sterkt skadet eller drept. Mer enn to tredjedeler hadde luktet forråtnelse av lik. Av amerikanske hær- og marinesoldater hadde nesten alle sett døde kropper eller kroppsdelene, og mer enn halvparten hadde funnet eller flyttet på kroppslevninger. Totalt hadde 15-25% brukt våpen. Opptil syv prosent av soldatene hadde utøvd vold mot fanger eller sivile når dette ikke var nødvendig (Ruzek, Schnurr, Vasterling, & Friedman, 2011). Sterke sanseintrykk kan få negative effekter. I et utvalg norske veteraner som var skadet i tjeneste var kun 8.6% opplært i bearbeiding av sterke inntrykk (Mandal, 2009).

I et studie av britiske soldater som trengte psykisk helsehjelp under tjeneste, ble det beskrevet som flaut og stigmatiserende å innrømme at man var i behov av hjelp (Iversen et al., 2005). Resultatene fra studien til Mandal (2009) viser at 47 av de 81 skadde veteranene hadde opplevd behov for psykisk helseundersøkelse under oppdraget, men bare tre personer benyttet seg av et slikt tilbud. Over halvparten av utvalget hadde følt behov for å snakke med psykolog, men kun fire personer oppsøkte tilbudet. Omtrent 35 personer følte behov for kontakt med Forsvarets Stressmestringsteam, men bare to veteraner benyttet seg av tilbudet.

Mestring

De foregående beskrivelsene av soldatens arbeidsbetingelser understreker behov for hensiktsmessig tilpasning, soldaten blir utsatt for ekstreme hendelser og oppgaver som krever stressmestring over tid. Truende hendelser kan skape fysiologisk aktivering og følelser som oppleves ubehagelige (Ursin & Eriksen, 2004). Den mest effektive måten å

motvirke stress på er å redusere eller eliminere trusler gjennom handling, ifølge Ursin og Eriksen (2004) er dette den enkleste definisjonen av mestring.

Mestring referer videre til personens kontinuerlig skiftende kognitive og atferdsmessige anstrengelser for å håndtere indre eller ytre krav som oppleves belastende, eller som overstiger personens ressurser (Folkman, Lazarus, Gruen, & DeLongis, 1986, s. 572, egen oversettelse). Definisjonen inkluderer altså at personen ønsker å stabilisere egen situasjon, gjennom å møte krav ved kognitive og atferdsmessige grep. Mestring kan bidra til effektiv tilpasning til krav i situasjonen og dermed stressreduksjon, de negative effektene av situasjonen kan slik reduseres. Individuelle reaksjoner på belastende hendelser gir ulike utslag, fra stress- og angstlidelser til personlig vekst og positivt endret livsoppfatning (Eid & Johnsen, 2002). Bandura belyser hvordan mestringstro ("self-efficacy") har effekt på tankemønstre, handling og emosjonell aktivering (1982). Forskning indikerer at sterk grad av mestringstro viser en sammenheng med effektiv gjennomføring av oppgaver og lavere emosjonell aktivering. Denne troen har effekt på endringer i mestringsatferd, selvregulering og eventuell resignasjon i møte med utfordringer.

Det eksisterer individuelle forskjeller i mestringsstil, og i dag deler man inn i tre typer: emosjonsorientert, oppgaveorientert og unngående (Endler & Parker, 1990). I Forsvaret kan disse komme til uttrykk gjennom at soldater med en oppgaveorientert mestringsstil griper fatt i problemet, søker etter alternative løsninger eller redefinerer situasjonen. Den mer emosjonelt orienterte søker ikke i like stor grad å løse selve problemet, men vektlegger samtale om og bearbeiding av frustrasjon og håp hos seg selv. De med en gjennomgående tilbøyelighet til unngåelse benekter eller forholder seg ikke til problemet (Eid & Johnsen, 2012). Blant militært personell i en åtte måneder lang tjeneste

var det ikke uventet en interaksjon mellom personlighetsvariabler og kontekstuelle faktorer ved utvikling av symptomer (Johnsen, Laberg, & Eid, 1998). Selvrapporterte symptomer forut og underveis i tjenesten ble sammenlignet. I forbindelse med eksponering for raske miljøendringer var de med en unngående mestringsstil mer utsatt for å utvikle mentale vansker underveis, sammenlignet med oppgave- og emosjonsfokuserede personer. Det er også vist at personer som anser seg selv som ineffektive problemløsere vurderer seg selv som mindre tillitsfulle. Det er vist at de bruker sosial støtte i lavere grad og synes dermed mer utsatt for negative effekter i møte med belastende situasjoner (Wei, Hepper, & Mallinckrodt, 2003).

Mestringsstil får også effekt på interaksjon med partner. Det vises blant annet til at soldater med en unngående mestringsstil forbereder familien i mindre grad før utenlandsoppdrag, sammenlignet med oppgavefokuserede soldater. Liten grad av forberedelse er forbundet med liten grad av støtte fra soldatens familie (Johnsen, Eid, Birkhaug, Sommerfelt-Pettersen & Koefoed, innsendt for publisering, som referert i Eid & Johnsen, 2012). Den reduserte støtten fra tilknytningspersonene, påvirket av mestringsstil hos soldaten, kan slik øke soldatens sårbarhet.

Hjemmesituasjonen for partner

I Heens studie (2012) rapporterte 25% av partnere at de var positive til utenlandsoppdraget, og 30% mente at denne tiden hadde en personlig utviklende funksjon. Partnere med en aktiv mestringsstil med tillit til egne resurser og evne til meningsdannelse, opplever mindre belastninger under tjenesten (Adler, et al., 2011). Det er også en fordel hvis partner forholder seg fleksibelt til kjønnsroller gjennom å blant annet påta seg ansvaret for soldatens ansvarsområder i hjemmet.

Belastninger i forbindelse med oppdraget kan være en overveldende erfaring for noen av partnerne, det synes å være noen fellestrekk ved kvinnelige partners reaksjon (Gambardella, 2008; S. J. Johnson et al., 2007). Partner rapporterer om stress knyttet til ensomhet og mulighet for kontakt underveis, blant annet er kritiske holdninger til militæret og operasjonen vist å øke stressnivå blant partnerne (Allen, et al., 2010). Forskning viser at kamprelaterte hendelser er det som i størst grad predikerer stress hos både soldat og partner i forbindelse med utenlandsoppdraget. Partner opplever signifikant høyere stressnivå enn soldaten under utenlandsoppdrag, uavhengig av om soldaten er utsatt for objektiv fare. Samlet sett kan dette bidra til at kvinnen opplever flere belastninger i forbindelse med utenlandstjeneste, dette kan påvirke hennes funksjon i en slik grad at det blir en kilde til samlivsvansker.

Utenlandstjeneste fører til praktisk merarbeid og større ansvar for partner. Daglige oppgaver som eneomsorg for barn oppleves belastende (Heen, 2012), og utfordringer ved mammarollen tematiseres i en norsk studie av en informant: "Som utfordringer som mor, du skal klare alt det praktiske, du skal skifte bildekk og gjøre alt det daglige. Og så har jeg følt det at barna mine trenger meg ekstra, jeg må være både mor og far..." (Knutsen, 2011, s. 6).

For militærpar kan forholdet påvirkes av barnas internaliserte og eksternaliserte vansker. Barn av militært personell ansees generelt som en robust gruppe (Lamberg, 2004), men dette nyanseres ved Militærpsykologisk Afdeling i Danmark, der størsteparten av henvendelsene fra familier omhandler hvordan man kan håndtere angst og atferdsvansker hos barna underveis i utenlandstjenesten (Veterancenteret, 2011).

Fraværet av en forelder kan være vanskelig å forstå for små barn på grunn av deres utviklingsnivå (S. J. Johnson, et al., 2007). Under utenlandstjenesten kan barn utvise

responser som tristhet, raserianfall, somatiske plager, endrede spisevaner og angst. Den gjenværende forelderens omsorgsevne kan redusere negative effekter av soldatens fravær hos de ulike aldersgruppene (Paris, DeVoe, Ross, & Acker, 2010), men barn kan også ha atferdsmessige reaksjoner uavhengig av den gjenværende forelderens stemningsleie (Chartrand, Frank, White, & Shope, 2008). På sikt er barn av foreldre som har deltatt i utenlandsoperasjoner mer utsatt for emosjonelle-, atferds- og akademiske vansker (Paris, et al., 2010). Det er vist at gjentatte og langvarige fravær øker risiko for forstyrrelser i tilknytningen til den fraværende forelderens (S. J. Johnson, et al., 2007).

Noen ungdommer utvikler internaliserte og/eller eksternaliserte vansker sammenfallende med utenlandstjenesten, sammenlignet med jevnaldrende har ungdommer i militærfamilier forhøyet nivå av internaliserte plager (Chartrand, et al., 2008). Gutter ser ut til å bli affisert av fraværet i større grad enn jenter (S. J. Johnson, et al., 2007), og de utviser også flest eksternaliserte vansker (Mmari, Roche, Sudhinaraset, & Blum, 2009). Andre vanlige emosjonelle responser for ungdomsgruppen er ensomhet, forvirring, sinne og bekymring (Huebner & Mancini, 2005). Depresjon, irritabilitet og økt behov for oppmerksomhet er også vanlig (Mmari, et al., 2009). Når mamma eller pappa er fraværende får ungdommen ofte flere arbeidsoppgaver, og de kan reagere med skuffelse dersom dette ikke anerkjennes (Huebner & Mancini, 2005). Vansker hos barn eller ungdom i forbindelse med utenlandsoppdraget kan oppleves utfordrende for paret og fungere som en tilleggsbelastning.

Psykisk helse hos partner.

Interaksjon mellom personlighet og varierte betingelser under utenlandsoppdraget bidrar til forskjellige helseutfall for partnere. I noen tilfeller kan forstyrrelse av familielivets stabilitet øke angst, usikkerhet og ensomhet hos soldaten og partner (Merolla,

2010), det er også vist at psykiske vansker hos partner kan forringe kvaliteten på parrelasjonen (Verdeli, et al., 2011). Akutte stressorer kan ha stor effekt på mental helse, men de små daglige stressorene predikerer i størst grad psykiske symptom hos partner (Adler, et al., 2011). Noen forskere finner høyere prevalens av angst og depresjon blant militærpartnere sammenlignet med befolkningen ellers (Verdeli, et al., 2011), mens andre har funnet mindre psykopatologi blant militærfamilier enn blant sivile familier (Jensen, Xenakis, Wolf, & Bain, 1991). Lengden på tjenesten ser ut til å ha sammenheng med partners eventuelle vansker (Mansfield et al., 2010). Det foreligger inkonsistente funn vedrørende kvinnelige partners psykiske helse ved gjenforening. Hos noen av de som har utviklet depresjon opphører dette spontant ved mannens hjemkomst (Jensen, et al., 1991). Lester et al. (2010) skriver at angst viser spontan remisjon, men at dette ikke er tilfelle for depresjonstilstander. Ensomheten og isolasjonen noen opplever under fraværet kan vedvare etter avsluttet tjeneste (Faber, Willerton, Clymer, MacDermid, & Weiss, 2008).

Vedlikehold av samliv under utenlandsoppdrag

Fysisk adskillelse begrenser mulighet for intimitet og ulike former for kommunikasjon og sosiale aktiviteter, dette påvirker opplevd kvalitet på relasjonen (Allen, et al., 2010). Allen et al. (2010) studerte sammenheng mellom ulike adaptive samlivsprosesser og opplevd kvalitet i samlivsrelasjon blant militærpar, de adaptive samlivsprosessene refererer til alle måter paret interagerer, kommuniserer, løser problemer, utviser støtte og forstår hverandre på (Karney & Crown, 2007). Samhandlingsmønstrene er vist å være betydningsfulle for parets tilfredshet både før, under og etter oppdraget.

Van Breda (1999) skriver at en trygt tilknyttet samlivsrelasjon er sentralt for å mestre yrkesrelaterte adskillelser. Merolla (2010) tematiserer hvordan kommunikasjon underveis i fraværet vedlikeholder samlivet. En tilpasningsdyktig families kommunikasjon

preges av tydelighet, ærlighet og en samarbeidende innstilling i møte med problemer (Figley, 1993). Verdeli et al. (2011) nyanserer fordelene ved hyppig kommunikasjon ved at for eksempel spenningsnivået hos partner kan øke ved informasjon om farlige oppdrag. Dersom kommunikasjonen opphører uten forvarsel kan partner bli bekymret og redd for soldaten, forsikringer om sikkerhet ansees dermed som en viktig vedlikeholdende faktor for samlivet (Merolla, 2010). Soldatens manglende tilgang til en skjermet setting i forbindelse med kommunikasjon med partner kan begrense utveksling av følelsesmessig og intimt materiale. Den pålagte taushetsplikten til soldaten bidrar til at denne ikke kan dele detaljert informasjon om aktuelle operasjoner, noe som kan begrense mulighet for støtte fra partner.

Gjenforening

Å komme hjem

Krig er en spesiell opplevelse som skiller seg fra hverdagslivet hjemme (Hegge, 2009). Reintegreringen kan i noen tilfeller være mer utfordrende enn selve oppdraget (Doyle & Peterson, 2005). Etter en periode i et krigsområde er man igjen beboer i ett av verdens rikeste land, og dette kan stå i sterk kontrast til de inntrykkene man har vært utsatt for. Overgangen fra en hverdag med fellesskap til medsoldater oppleves utfordrende for noen veteraner (Mandal, 2009), det kan oppleves motstridende at samhold vektlegges i tjenesten, for så å opphøre når oppdraget er ferdig. Ønsket om kontakt med medsoldater etter avsluttet tjeneste speiles i mangfoldet av forum og grupper på internett, som blant annet Norges Veteranforbund for Internasjonale Operasjoner (NVIO). I dette forumet vektlegges blant annet viktigheten av at veteranene får snakke med noen som forstår deres situasjon (<http://www.nvio.no/?show=NVIO>).

For partner kan gjenforeningen være preget av et vidt spekter av følelser, inkludert lettelse over at soldaten er trygt tilbake. Spekteret av følelser i perioden speiler at perioden kan være preget av ambivalens. Noen veteraner kan også fremstå endret, og partner og barn kan sørge over tapet av personen slik han eller hun var før oppdraget (Makin-Byrd, Gifford, McCutcheon, & Glynn, 2011). Selvstendigheten partner har opparbeidet seg under fraværet kan utfordres når soldaten kommer hjem og inkluderes i hverdagsrutinene, og reorganiseringen av familielivet kan oppleves som vanskelig (Faber, et al., 2008).

Unntakstilstanden som preger noen familier tar ikke nødvendigvis slutt ved hjemkomst. I et intervju fra Knutsens studie (2011) uttrykker en kvinnelig partner at de første ukene er krevende, hun tenker blant annet at hun hadde det bedre de månedene soldaten var borte:

Og så har de så mye som må bearbeides og har sett noen ting, vi klarer ikke å sette oss inn i situasjonen; ved å bære våpen hver dag, tung vest, sant og så videre. De ser døde mennesker og så videre, og så har vi levd i våre beskyttede tilværelse her hvor vi kanskje ikke har så mye nyheter og fortelle. Mens de har haugevis med inntrykk. (s. 58)

Dette belyser at selv om soldaten ikke er traumatisert eller har utviklet stressrelaterte lidelser kan det være sterke inntrykk som må bearbeides, deler av bearbeidingen kan begynne ved hjemkomst til tryggere rammer da soldaten går ut av beredskapsmodus. Enkelte av informantene sier at hvis det er vansker i samlivet før oppdraget, bidrar dette til større utfordringer med å oppnå normalsituasjon i familien i forbindelse med gjenforening.

Mange par opplever at utenlandstjeneste og gjenforening har positive effekter (Knobloch & Theiss, 2012). En slik opplevelse kan være påvirket av at relasjonen er blitt nærere og sterkere, og at kommunikasjonen mellom partene er bedret. Flere oppgir at de

verdsetter parforholdet sitt i økt grad etter utenlandstjenesten. Opplevde positive effekter kan være påvirket av parets delte historie om perioden, men historien speiler ikke nødvendigvis virkeligheten presist, Paret kan ha konstruert en mening om at "utenlandstjenesten har vært positiv for oss", selv om oppdraget i realiteten har vært forbundet med belastninger.

Reintegrering

Bowling og Sherman (2008) omtaler fire sentrale oppgaver i gjenforeningsfasen. Oppgavene inkluderer å redefinere roller, forventninger og arbeidsfordeling, håndtere sterke følelser, intimitet i relasjoner og å skape felles mening.

Redefinere roller, forventninger og arbeidsfordeling.

Partner har aleneansvar for hus og hjem under utenlandstjenesten, nye rutiner etableres og partner må ofte ta viktige valg alene. Ved hjemkomst kan skiftet mellom rollen som soldat i utlandet og rollen som familiemedlem i Norge være utfordrende. Den hjemmeværende kan oppleve det som vanskelig å gi fra seg kontroll og akseptere innflytelse, og veteranen kan slik føle seg overflødig. Alternativt kan veteranen overveldes av for mange krav fra partner, som ønsker avlastning etter tiden alene. Hvis veteranen er fysisk og mentalt sliten tar det ofte tid å tilpasse seg den nye hverdagen.

Mange av de mannlige veteranene synes å være bevisst på at de har vært borte fra hjemmet, som ansees som et felles ansvarsområde (Svendsen, 2009). Dette blir tydelig i et utsagn fra Svendsens studie, hvor en informant uttaler:

...Så hun har vært på en måte, hun har styrt alt. Så da er det litt sånn, når jeg kommer hjem er det viktig å være litt ydmyk. I forhold til at man kan ikke komme hjem og ta den amerikanske stilen og si at nå er far hjemme så nå er ting som de alltid har vært. Det har gått et halvt år og mye har skjedd, mange ting har skjedd

selv om jeg har snakket på telefon. ... Man må være litt bevisst på at...være litt tilbakelemt og se an ting, men samtidig ikke tro at man kommer hjem på ferie... (s. 46)

Håndtere sterke følelser.

Gjensynsglede og stolthet kan være dominerende følelser hos soldaten umiddelbart etter hjemkomst, for noen kompliseres dette med følelser som engstelse og tristhet. Lav frustrasjonstoleranse kan bidra til sinne og irritabilitet, som kan vanskeliggjøre samhandling. Dette kan blant annet bidra til utfordringer med å håndtere barns normale atferdsuttrykk (Bowling & Sherman, 2008). Relasjonen til partner kan også preges i en slik situasjon, lav frustrasjonstoleranse kan være kilde til konflikt i parrelasjonen, for eksempel hvis den ene part ønsker å beskytte barna fra den andres reaksjoner. Forskning viser at uhensiktsmessig emosjonell fungering hos mannen eller kvinnen kan påvirke parforholdet, foreldrestil og barnas emosjonelle tilpasning (Chang, Schwartz, Dodge, & McBride-Chang, 2003).

Intimitet i relasjoner.

Det kan oppleves skremmende eller vanskelig å redusere eventuelt emosjonelt forsvar i forbindelse med hjemkomst (S. M. Johnson, 2002). Veteranen kan oppleve skyld for å ha gått glipp av barnas utvikling i fraværperioden (Weins & Boss, 2006, som referert i Bowling & Sherman, 2008), noe som kan få innvirkning på samhandlingen dem imellom. Eksempelvis kan dette komme til uttrykk som kompensering eller tilbaketrekning. Forventning om gjentatte adskillelser kan føre til at partner og barn forsøker å beskytte seg emosjonelt ved å unngå nærhet med soldaten i tiden etter hjemkomst (S. H. Pincus, et al., 2001).

Fysisk intimitet bidrar til opplevd kvalitet i parforhold. Det kan oppstå uventede endringer i seksuell lyst og/eller funksjon påvirket av utenlandsopdraget (Bratt, 2011), partene kan også ha ulike forventninger til hvor raskt de skal gjenoppta seksuell kontakt (Sayers, 2011). Dersom paret har gjennomgått en emosjonell avkobling til hverandre kan sex oppleves mindre naturlig, og dette kan føre til redusert tilfredshet med relasjonen. Hvis den ene parten er deprimert kan den andre kjenne seg mindre attraktiv på grunn av partnerens reduserte sexlyst. Fysiske eller psykiske utfordringer knyttet til ervervet skade hos veteranen kan også ha effekt på parets seksuelle interaksjon, paret kan for eksempel være usikre på hvordan de tilpasser seg en kroppslig defekt.

Å skape felles mening.

Etter utenlandstjenesten kan soldaten og familien ha dannet ulike narrativ rundt oppdraget. Narrativ psykologi omhandler menneskers streben etter å konstruere mening i sin livshistorie ved at historier får en start, hoveddel og slutt (Crossley, 2000), og slik oppnås en subjektiv forståelse for sammenhenger og konsekvenser. Dette ser ut til å være særlig viktig ved traumatiske opplevelser da traumer ofte forstyrrer grunnleggende følelser av sammenheng og mening, dette gjelder både for individet og familiesystemet. Når oppdraget medfører vansker for soldaten og familien, kan et delt narrativ rundt forløpet ha betydning for hvordan familien tolker og gir mening til påkjenningene (Fiese & Sameroff, 2003). Utforming av et felles narrativ regnes som en sentral intervensjon for militærfamilier som opplever ulike former for tap, da dette kan styrke evnen til resilient tilpasning (Collins & Kennedy, 2008).

Også for militærfamilier som tilpasser seg godt til betingelsene kan det være hjelpsomt å ha et felles narrativ rundt betydningen av soldatens oppdrag for familien. Det er hensiktsmessig for familiens fungering at de deler holdninger rundt militæret og det gitte

oppdraget (Collins & Kennedy, 2008). Dersom familiens medlemmer har en tilnærmet lik oppfatning om hva soldatens fravær representerer i deres historie, kan dette ha positiv effekt på familiesystemets stabilitet. En felles mening kan bidra til en følelse av å være sammensveiset. En etablering av felles meningsdannelse kan vanskeliggjøres hvis veteranen har problemer med å snakke om utenlandsoppdraget, familiemedlemmer kan også vegre seg for å spørre i frykt for å opprøre veteranen og de kan være usikre på hva de skal spørre om (Bowling & Sherman, 2008).

Noen veteraner erfarer skyldfølelse i forbindelse med utenlandstjenesten (Opp & Samson, 1989), slike følelser kan være påvirket av krigshandlinger hvor en har påført mennesker skade eller død. Noen opplever også overlevelsesskyld eller skyld knyttet til at man ikke gjorde mer hvis kollegaer omkom under oppdraget. Skyld eller skamfølelse kan medvirke til interpersonlige vansker for noen, og videre hemme åpen kommunikasjon med familien dersom veteranen utelater informasjon om visse handlinger. Selv om mange kan oppleve skyldfølelse har stridsrelatert skyld vist seg som en spesielt utbredt reaksjon hos veteraner med PTSD (Henning & Frueh, 1997).

Kollektiv anerkjennelse

Medias framstilling av norsk deltakelse i internasjonale konflikter kan ha effekt på militærfamilien. Før soldatens utreise kan mediesaker bidra til å øke bekymring blant pårørende og under oppdraget kan en negativ fremstilling i media oppleves som en ekstra belastning for partner og barn. Norske soldater har ved noen tilfeller mottatt kritikk i media for problematiske holdninger og atferd, eksempelvis laget Magasinet Alfa en reportasje om en gruppe soldater som beskrev krigshandlinger som bedre enn sex (Gilbrant, 2010). I etterkant av utenlandsoppdraget kan medias framstilling bidra til at soldaten refortolker krigsopplevelsene, det som ble ansett forsvarlig og legitimt i krig kan kritiseres i Norge. I

møte med sivilsamfunnet kan det være utfordrende å argumentere for både egne handlinger og operasjonens legitimitet. Dersom soldaten og familien opplever manglende anerkjennelse fra samfunnet kan dette oppleves belastende.

Norge har ingen utpreget militærkultur, i kontrast til for eksempel USA. Kan samfunnets anerkjennelse bidra positivt til soldatens reintegrering til familie og samfunn? Presentert statistikk på militærfamilier i USA som omhandler samlivsvansker, psykiske helseplager og selvmord, støtter tilsynelatende ikke en slik antakelse. Kvaliteter ved utenlandstjenesten kan være så belastende at anerkjennelse fra befolkningen ikke er tilstrekkelig for å motvirke negative effekter.

Generalmajor Mood understreker i en kronikk (2012) at veteraner er en gruppe med unike erfaringer og spesiell kompetanse, han skriver at de kan stå for en "...formidabel vitamininnsprøytning ikke bare i Forsvarets avdelinger, men også i dagens norske sivile samfunn" (s. 5). Mood mener at veteraner kan bidra konkret i møte med vanskelige verdispørsmål, noe som reflekterer en holdning om veteraner som en ressurssterk gruppe.

Etter utenlandsoppdrag

Å finne mening

Effekten av det norske bidraget i Afghanistan vurderes fra flere hold som mindre vellykket enn ønskelig, med tanke på opprinnelige mål for Norges militære innsats (Bentzrød, 2012a, 2012b). Noen veteraner kan ha ubesvarte spørsmål rundt oppdragets funksjon og de kan være usikre på om egen deltakelse var verdt eventuelle offer (Haug, 2012). Opplevelse av at sannheten om oppdraget fordreies på ulike måter kan øke soldatens vansker med meningsdannelse tilknyttet arbeidet. Det er naturlig at mangel på meningsdannelse kan påvirkes av den sosiale sammenhengen man inngår i, dersom en soldat befinner seg i et miljø som verdsetter innsatsen kan dette ha positiv effekt, og

motsatt en negativ effekt dersom miljøet tar avstand fra innsatsen. Det ser ut til at familier som finner mening og identitet i det militære livet utviser bedre tilpasning (Park, 2011), det samme er tilfelle for familier som er stolte av det arbeidet soldaten gjør (Riggs & Riggs, 2011).

Psykisk påvirkning og interpersonlige effekter

Det eksisterer per i dag ingen detaljert oversikt over det totale antall norske veteraner som utvikler psykiske plager etter utenlandsoppdrag. Sjefpsykiater Reichelt uttaler at forskning pågår for å etablere statistikk over hvor mange nordmenn dette gjelder (Øritsland, Helljesen, & Zondag, 2012). Mandal (2009) har gjennomført en studie på norske veteraner som er fysisk og/eller psykisk skadet i utenlandstjeneste, rasjonale bak studien er kartlegging av levekår for denne gruppen. Primærutvalget i studien var 81 veteraner tilknyttet organisasjonen Skadde i internasjonale operasjoner (SIOPS). Det ble dannet en sammenligningsgruppe av 133 tilfeldig utvalgte veteraner som ikke hadde tilknytning til SIOPS, videre var det et aldersmatchet befolkningsutvalg på 154 personer. 73.4% av veteranene i SIOPS-utvalget svarte at deltakelsen i internasjonale oppdrag i stor grad hadde påført dem psykiske helseplager, de fleste av disse oppga at de hadde utviklet symptomer på angst, depresjon eller PTSD som følge av betingelser under oppdraget.

Flere veteraner fra Mandals studie (2009) opplevde behov for psykiske helsetjenester etter hjemkomst, men tjenestene ble ikke brukt av mer enn en tredjedel av de som følte behov for slik hjelp. Tendens til å ikke søke hjelp for psykiske vansker er også funnet blant britiske soldater, og Iversen et al. (2005) mener dette er påvirket både av den militære kulturen og soldatenes resiliens. Soldatene har ofte en oppfatning om at åpenhet om vansker har negativ innvirkning på karrieremuligheter og forhold til kollegaer og overordnede (Warner, Appenzeller, Warner, & Grieger, 2009). Dersom årsakene til at

veteraner sjelden søker hjelp for psykiske vansker kartlegges, kan dette bidra til utforming av hensiktsmessige tiltak.

Psykisk lidelse som følge av opplevelser i utenlandstjeneste kan påvirke veteranens relasjon til partner, det er vist at forverring av generell helsetilstand har negativ effekt på samlivskvalitet, dette gjelder også ved utvikling av psykiske lidelser (Gimbel & Booth, 1994). Psykiske vansker er generelt forbundet med redusert sosial funksjon (Hoge et al., 2004), og kan bidra til bekymringstanker, pessimisme og energiløshet. Slike atferdsuttrykk kan ha negativ innvirkning på parforholdet gjennom at partner for eksempel tolker symptomene som manglende interesse for parrelasjonen.

Menn i den generelle befolkningen har høyere sannsynlighet for å være gift enn det mannlige veteraner har. Mandal (2009) fant i sin studie at veteraner i SIOPS-utvalget opplevde samliv som krevende. 64.7% av veteranene fra sammenligningsgruppen var gift eller hadde registrert partner, i motsetning til 35.8% i SIOPS-utvalget. SIOPS-veteranene hadde en skilsmisserate på 23.5%, mot 8.3% i sammenligningsgruppen. I sammenligningsgruppen var det 24.1% med sivilstatus som ugift, dette tallet var 33.3% for SIOPS-gruppen.

Det er ikke gitt at utenlandsoppdrag alene bidrar til psykiske plager, en mulighet er at betingelsene utløser psykiske symptomer som den enkelte soldat er disponert for å utvikle. Det er funnet at sårbarhetsfaktorer hos soldaten før utenlandsoppdrag, for eksempel psykososiale vansker i oppveksten, predikerte selvmord hos norske veteraner (Thoresen, 2006, som referert i Mandal, 2009). Mandals forskning tyder på at fysiske og/eller psykiske plager kan vanskeliggjøre inngåelse og opprettholdelse av parrelasjoner. I en studie av selvmord blant norske veteraner fra fredsbevarende styrker fant Thoresen, Mehlum og Møller (2003) at økt selvmordsrisiko i utvalget hadde sammenheng med lavere

ekteskapsrate, sammenlignet med den generelle befolkningen. Det er utfordrende å fastslå kausale årsakssammenhenger for slike funn, og å utelukke potensielle tredjevariabler. Thoresen og medforfattere foreslår likevel at denne gruppen soldater har forutgående sårbarhetsfaktorer som både kan ha sammenheng med lavere sannsynlighet for å inngå ekteskap og høyere suicidrisiko.

Det er funnet at det ofte foreligger komorbide tilstander hos veteraner (Bremner, Southwick, Darnell, & Charney, 1996; Iversen, et al., 2005; Mandal, 2009; Selim et al., 2004). Det er ikke uvanlig at veteraner har symptomer på både angst og depresjon, og at rusmiddelbruk fungerer som selvmedisinering (Mandal, 2009). Hos britiske veteraner med PTSD hadde 75.5% en komorbid tilstand, og den komorbide tilstanden var svært ofte tilfeller av rusproblematikk (Iversen, et al., 2005). I de tilfeller veteranen har flere samtidige vansker øker trolig belastningen på samlivet.

Mange befal i AFIs forskning (Heen, 2012) trivdes godt under utenlandstjenesten og opplevde personlig utvikling. En mulig forklaring på dette kan være at soldatene er fysisk og psykisk sterke da de er selektert og trent for oppdraget (Lyk-Jensen, et al., 2010), de kan også ha unngått negative erfaringer under oppdraget. Psykisk lidelse i forbindelse med tjenesten utelukker heller ikke mulighet for opplevelse av vekst. Mange opplever personlig og faglig utvikling, og et verdifullt kameratskap når de er i tjeneste, dette uavhengig av om de blir utsatt for fysiske eller psykiske skader (Mandal, 2009). Utenlandsoppdrag kan være en mulighet for selvrealisering gjennom utnyttelse av evner i det som oppleves som meningsfulle arbeidsoppgaver. Opplevelse av mestring i utenlandsoppdrag kan påvirkes positivt gjennom god erfaring med egen respons under ekstreme hendelser, mestringserfaringene kan antatt generaliseres til samlivet.

Psykiske vansker hos veteranen

Angst og andre belastningsrelaterte symptomer.

Nevrotiske lidelser er en samlebetegnelse på en rekke psykiske vansker, blant annet skiller det mellom fobiske- og andre angsttilstander. Angstlidelser preges blant annet av unngåelse, engstelse, motorisk spenning og autonom overaktivering (World Health Organization, 2008). Da det antas å foreligge mørketall for rapportering av psykiske lidelser, eksisterer det trolig større mørketall for plager under diagnoseterskel. Noen veteraner opplever angst- og andre belastningsrelaterte symptomer som ikke oppfyller kriteriene for en psykiatrisk diagnose, plagene er forbundet med redusert livskvalitet og funksjon (H. A. Pincus, Davis, & McQueen, 1999). Lidelser under diagnoseterskel kan være mindre tydelige i uttrykk enn diagnoser, og personen kan klare å opprettholde funksjonsnivået samtidig som det eksisterer et psykisk ubehag. Disse plagene kan være vanskelige å oppdage for pårørende hvis veteranen hovedsakelig fremstår som sitt vante jeg.

Blant SIOPS-veteranene opplevde flere indikasjoner på angst, uten at disse nødvendigvis var diagnostiserte. Mellom 75-83% oppga at de hele, mye eller noe av tiden var plaget med symptomer som nervøsitet, uro, frykttfølelse eller engstelighet (Mandal, 2009). Veteranen kan etter hjemkomst utvise strategier som har vært hensiktsmessige under oppdraget, men som er unødvendige i Norge. Militærpsykolog Hegge eksemplifiserer dette ved å vise til veteraner som kjører rundt plastposer i veibanen fordi dette vekker assosiasjoner til IED (Forsvaret, 2012b). Forsvarets sjefpsykiater Reichelt bekrefter at det er vanlig at soldater fortsetter å oppføre seg som om de er i en krigsone etter hjemkomst (Øritsland, et al., 2012). Noen liker ikke å gå på gress når de kommer hjem fordi dette gir assosiasjoner til miner, mens andre sjekker under bilen for bomber.

Hvis veteranen fortsetter med denne atferden etter hjemkomst kan angsten for fryktede objekter eller situasjoner øke over tid. I tråd med kognitive behandlingsprinsipper for unngåelsesatferd bør veteranen gradvis eksponeres for de aktuelle situasjonene. Partner kan være en støttespiller i denne sammenheng gjennom å hjelpe veteranen med responsprevensjon. Veteranens unngåelsesatferd kan lede til bekymring eller konflikt i familien, og kan oppleves som en slitasje for både veteranen og familien.

Vi har sett at veteraner i liten grad benytter seg av psykisk helsehjelp når de opplever psykiske vansker. I den sivile befolkningen er det vist at angst- og depresjonsstilstander under diagnosetterskel er underbehandlet i førstelinjetjenesten (Gaynes et al., 1999). Disse funnene kan antas å generaliseres til veteraner, og kan ha sammenheng med at personen ønsker og tror at det er mulig å håndtere vanskene selv. Blant de som ikke har hatt en depressiv episode tidligere kan symptomene vise spontan remisjon (Schulberg & Burns, 1988), men ubehandlede tilstander under diagnosetterskel kan også utvikle seg til én eller flere psykiatriske diagnoser på sikt (H. A. Pincus, et al., 1999).

Depresjon.

Depresjon kan være en alvorlig tilstand som påvirker livskvalitet, relasjoner og funksjonsnivå. Ifølge ICD-10 innebærer depresjonssymptomer senket stemningsleie, interesseløshet og energitap (World Health Organization, 2008). Andre vanlige depresjonssymptomer er redusert oppmerksomhet og konsentrasjon, svekket selvfølelse, pessimistiske tanker om fremtiden og suicidtanker. Somatiske symptomer viser seg ofte som søvnforstyrrelser, endret appetitt og redusert seksuallyst.

Depresjon er vist å være den vanligste psykiatriske diagnosen hos veteraner i Storbritannia, der 53.4% av de stille diagnosene er innen det depressive spekteret (Iversen,

et al., 2005). I en amerikansk studie av veteraner hadde 30% en depresjonstilstand (Selim, et al., 2004). Over 80% av de skadde veteranene i Mandals studie (2009) rapporterte om svært plagsomme depresjonssymptomer. Andelen i sammenligningsgruppen som rapporterte om symptomer på depresjon var signifikant lavere enn i SIOPS-utvalget, men høyere enn i befolkningsutvalget. Depresjonssymptom hos soldater etter hjemkomst er vist å ha sammenheng med lavere kvalitet på ekteskapsrelasjonen, økt risiko for utroskap, lavere tillitsnivå og hyppigere planer om samlivsbrudd (Cox et al., 2005, som referert i Adler, et al., 2011). Veteraner med en depresjonsdiagnose ser også ut til å ha høyere sannsynlighet for å være separert eller skilt (Iversen, et al., 2005).

PTSD.

I ICD-10 beskrives PTSD som en tilstand hvor en belastende hendelse av katastrofal art har fremprovosert en forsinket eller langvarig reaksjon (World Health Organization, 2008). Eksempler på utløsende hendelser er krigshandlinger, alvorlige ulykker eller møte med andres voldelige død. Tilstanden omfatter vanligvis gjenopplevelser av den traumatiske hendelsen, følelsesmessig avflatning, distansering fra andre, nedsatte reaksjoner på omgivelsene med mer. Samtidig foreligger det ofte en autonom hyperaktivering og søvnløshet. Det opereres med ulike tall når det gjelder forekomsten av PTSD hos amerikanske veteraner. Ruzek et al. (2011) antar at prevalensen er mellom 5-20%, mens i et utvalg av amerikanske veteraner med poliklinisk kontakt med helsevesenet, fant Selim et al. (2004) at prevalensen av PTSD var 11.1%.

Herbert (2012) omtaler et dansk studie av Berntsen og medforfattere, som er innsendt for publisering. 746 danske soldater ble undersøkt på flere tidspunkt: før avreise, under utenlandstjeneste i Afghanistan, ved hjemsendelse, noen uker etter hjemkomst, tre måneder og syv måneder etter hjemkomst. De fleste soldatene utviklet ikke PTSD, men de

som utviklet PTSD viste distinkte og uventede mønstre. Noen av disse var ikke preget av symptomer før eller under tjeneste, men ved testing syv måneder etter hjemkomst viste de symptomer tilstrekkelig for en PTSD diagnose. PTSD så ikke ut til å være utløst av spesifikke traumatiske kamphendelser. 13% viste et annet interessant mønster, med angstsymptomer og mareritt før utreise. Symptomene ble redusert i løpet av den første måneden i oppdraget, men ved hjemkomst økte symptomene igjen. Det ble funnet at disse soldatene hadde større sannsynlighet for å ha opplevd emosjonelle vansker og traumatiske hendelser før utreise, enn de resiliente soldatene. Erfaringer med vold i barndommen, inkludert straff som påførte alt fra blåmerker til brukne ben, predikerte PTSD heller enn potensielt traumatiserende krigshandlinger. De som utviklet PTSD i etterkant hadde også større sannsynlighet for å ha vært vitne til familievold og ha opplevd trusler fra partner forut for utreise. Det ble hypotisert om soldatene brukte krigsdeltakelse som en flukt bort fra tidligere eller nåværende vanskelige familieforhold. Det reduserte symptomtrykket underveis i tjenesten antas å være påvirket av en forutgående vanskelig situasjon, de hadde en økt psykologisk fungering under tjeneste relativt til sitt sivile liv. Sosial støtte og anerkjennelse under oppdraget ble tematisert som viktige faktorer for den gode tilpasningen. Ved soldatens hjemkomst opphørte disse antatt beskyttende faktorene, noe som antageligvis bidro til en økning i de tidligere opplevde symptomene.

Effekter av psykisk lidelse på samlivet, illustrert ved PTSD.

Studier fra en rekke land har vist at partner til soldater som utvikler psykiske vansker, spesielt PTSD, selv kan utvikle vansker (Galovski & Lyons, 2004). Tilstedeværelse av PTSD er forbundet med ulike samlivsproblemer, og denne sammenhengen har vist seg robust i forbindelse med ulike militære operasjoner (Allen, et al., 2010; Galovski & Lyons, 2004). PTSD er forbundet med redusert intimitet i

parforholdet og veteranens PTSD kan også vanskeliggjøre seksuell kontakt, påvirket av symptomer som nummenhet og hyperaktivering. I et studie av amerikanske veteraner i behandling for PTSD syntes den psykiske tilstanden å ha sammenheng med seksuell dysfunksjon, over 80% av veteranene rapporterte om seksuelle problemer som for eksempel impotens (Letourneau, Schewe, & Frueh, 1997). Ved PTSD kan soldaten utvise verbal, fysisk og seksuell aggresjon, slike handlinger er negativt forbundet med intimitet (Solomon, Dekel, & Zerach, 2008).

For mannlige veteraner som har opplevd sterk grad av traumatisering i tjeneste ser påfølgende symptomer ut til å predikere opplevd samlivskvalitet hos begge parter (Goff, Crow, Reisbig, & Hamilton, 2007). Det er blant annet vist at søvnforstyrrelser og dissosiasjon er forbundet med lavere tilfredshet med relasjonen for både veteranen og kvinnen. Goff et al. (2007) skriver at mannens individuelle symptomer kan bidra til at han blir mindre emosjonelt tilgjengelig for sin partner.

Dersom partnere til veteraner med PTSD forestilte seg at soldaten hadde opplevd mange stridshendelser, rapporterte de ikke lavere tilfredshet med relasjonen i forbindelse med PTSD symptomer (Renshaw, Rodrigues & Jones, 2008, som referert i Ruzek, et al., 2011). Dette kan belyses ved konseptet mentalisering som omhandler hvordan mennesker søker å tolke følelsesuttrykk gjennom observasjon av blant annet kroppsspråk og tonefall (Wennerberg, 2008), mentaliseringsevne utvikles gjennom samspill med en trygg tilknytningsfigur (Berg, 2011). Dersom man kjenner seg igjen i det man oppfatter at den andre føler kan dette utløse empati. En opplevelse av forståelse og støtte fra partner er vist å beskytte mot utvikling av posttraumatisk stress gjennom positiv innvirkning på kognisjon (Robinaugh et al., 2011). The couple adaptation to traumatic stress model (CATS) kan bidra til å forstå traumers effekt på individet, partner og på forholdet som system (Goff &

Smith, 2005), her antas tre faktorer å påvirke effekten av individuelle traumer på parforholdet. Den første mekanismen er partenes individuelle funksjonsnivå i forkant. Den andre er predisponerende faktorer og ressurser. Den tredje er parfunksjon som blant annet omhandler hvordan paret klarer å støtte hverandre. CATS er en sirkulær modell og eventuell sekundær traumatisering hos partner kan forsterke veteranens symptomer på det opprinnelige traumet.

I ekstreme tilfeller kan veteranen internalisere nye måter å interagere på, etter krigshandlinger hvor personen har bidratt til å skade eller drepe andre. Fenomenet viser seg ved at en erfarer seg selv og familiemedlemmer som offer, overgriper eller tilskuer (Staub, 1989), rollene spilles ut i familielivet og dette kan bidra til en form for sekundær traumatisering. Sekundær traumatisering innebærer at partner og barn blir traumatisert av veteranens traumatiske krigsopplevelser (Figley, 1993). Generelt tyder litteraturen på at barnas lidelser kovarierer med veteranens krigstraumatisering (Lyk-Jensen, et al., 2010).

Dersom soldaten er traumatisert ser det ut til at kvinnelig partner attribuerer egen mestring av samlivsvanskene til flere faktorer (Dekel, Goldblatt, Keidar, Solomon, & Polliack, 2005). At partner opprettholder gode følelser for mannen ansees å være en sentral faktor. Observasjon av mannens mestring av vanskene kan styrke relasjonen, og mannens arbeid med utfordringene kan for noen tjene som et eksempel for egen mestring. Noen opplever at mannen fremstår mer sensitiv etter å ha kjent på egen sårbarhet, og at dette bidrar til økt oppmerksomhet fra hans side. Dette indikerer at det eksisterer faktorer i etterkant av et traume som kan kompensere for noen av vanskene partner opplever tilknyttet soldatens traumer.

Bruk av rusmidler.

Mandal (2009) fant at rusmiddelbruk er mer utbredt hos veteraner sammenlignet med et befolkningsutvalg, problematisk bruk av rusmidler gjelder spesielt blant de med stridserfaringer og de som opplever å ha mottatt mangelfull opplæring. I visse militære avdelinger kan det eksistere uheldige drikkekulturer da dette kan være en typisk måte å av reagere på, dette bekreftes gjennom kvalitative intervjuer fra studien.

I forbindelse med personlige vansker eller samlivsvansker kan det å ruse seg være en form for unngående mestring ved at man da oppnår avstand til krevende situasjoner. Etter hjemkomst kan levekårene for noen innebære uførhet, arbeidsledighet, psykiske ettervirkninger eller ensomhet, disse vanskene kan være forbundet med alkohol eller annet rusmisbruk. Det er også vist at følelsen av å være ekskludert fra viktige sosiale samfunnsarenaer, for noen kan gjøre behovet for alkohol større (Mandal, 2009). Misbruk av rusmidler har også sammenheng med flere negative utfall for familien (Walsh, MacMillan, & Jamieson, 2003), blant annet har alkohol fysiologiske effekter som kan bidra til lavere terskel for aggresjonsuttrykk. Det er vist betydelig utilfredshet med ekteskapsrelasjonen dersom den ene part er diagnostisert med rusmiddelavhengighet (Whisman, 1999).

Fra amerikanske studier av veteraner som oppsøker helsetjenester viser det seg at rusmiddelrelaterte diagnoser er mest utbredt (Iversen, et al., 2005). Blant et utvalg amerikanske veteraner var prevalensen av alkoholmisbruk 15.7% (Selim, et al., 2004), i en svensk studie hadde til sammenligning fire prosent av veteranene et dokumentert alkoholproblem (Britz & Körner, 2009, som referert i Mandal, 2009). Hos de norske SIOPS-veteranene rapporterte 21% om et høyt alkoholforbruk. Blant veteranene i sammenligningsgruppen var det ni prosent som rapporterte om høyt alkoholforbruk, mot

tre prosent i befolkningsutvalget (Mandal, 2009). En mulig forklaring på de inkonsistente funnene i studiene kan være at soldatgrupper med ulike erfaringer er undersøkt, definisjonen av problematisk rusmiddelbruk kan også inneholde forskjellige kriterier.

Vold i hjemmet.

Statistikk på omfang av vold i amerikanske militærfamilier viser stor spredning og varierer fra 13.5% til 58% (Jones, 2011). Martin et al. (2007) undersøkte også vold i amerikanske militærfamilier og tok for seg mønsteret av misbruk. Her viste det seg at 61% av volden var rettet mot partner alene, 27% var rettet mot barn alene og 12% var rettet mot både partner og barn. Noe av forskningen understreker at det ikke er etablert en klar sammenheng mellom utenlandstjeneste og vold i hjemmet (S. J. Johnson, et al., 2007), mens andre har funnet at utenlandstjeneste øker partners risiko for å bli utsatt for vold (Jones, 2011). Soldaters vold mot partner er funnet å øke proporsjonalt med lengden på utenlandsoppdraget (Adler, et al., 2011; Lyk-Jensen, et al., 2010). Hvis det utøves vold i hjemmet før utsendelse, øker sannsynligheten for vold i hjemmet etterpå (McCarroll et al., 2003). Hvilke faktorer kan være med å forklare denne sammenhengen? I forbindelse med hjemkomst kan reversering av roller utløse en slags maktkamp som kan lede til fysisk vold (Stamm, 2009). Avstand over lang tid kan skape mistillit og usikkerhet i relasjonen, og dette kan være en kilde til økt konfliktnivå. Man kan anta at det for noen forekommer en sosialiseringssprosess under militær trening hvor voldsbruk internaliseres, den internaliserte volden tas videre inn i upassende kontekster som for eksempel familielivet (Bradley, 2007). Veteraner med PTSD som rapporterer om betraktelig eksponering for grusomheter i krigssonen, utøver mer aggresjon mot partner enn veteraner med PTSD som har observert mindre grusomheter (Ruzek, et al., 2011). Denne eksponeringen er også forbundet med dårligere tilpasning i parrelasjonen, sterkere depresjonssymptomer og

rusmiddelproblematikk, sammenlignet med de som er mindre eksponert. Dersom det kommer frem at militært personell har utøvd vold mot familiemedlemmer mister den aktuelle personen både tittel og jobb (Stamm, 2009). Utøvere av vold kan ønske å skjule handlingene sine og dette kan bidra til en forståelse for potensielle mørketall i litteraturen. Partner og barn kan også være motvillige til å avsløre hva som foregår, dersom de ønsker å beskytte veteranen eller frykter reaksjoner som ytterligere voldsbruk.

Fysisk skade

I forbindelse med deltakelse i operative operasjoner står soldaten i fare for å bli påført skader av varierende alvorlighetsgrad. Omfanget norske soldater som ble skadet mellom 2001 og 2010 var 42 personer (Bjerkan, et al., 2012). 28 ble lettere skadet, og syv ble alvorlig skadet, de fleste skader som oppstod av stridsrelaterte hendelser var lette og hadde affisert ekstremiteter.

Mindre skader kan også få betydelig effekt på soldatens livskvalitet, mange blir for eksempel rammet av hørselsskader (Forsvaret, 2011). Dersom soldaten opplever funksjonstap kan dette bidra til ulike psykiske reaksjoner. Ved alvorlige skader kan partner få nye pleie- og omsorgsroller, både det å gi og motta hjelp kan ha innvirkning på parrelasjonen og være belastende for begge.

Medisinske fremskritt bidrar til at flere soldater overlever kompliserte skader, dette inkluderer blant annet alvorlige hjerneskader (traumatic brain injury - TBI). Slike skader kan ha effekt på parets tilfredshet med relasjonen, særlig dersom soldatens personlighet, kognitive og/eller emosjonelle funksjon svekkes eller endres (Perlesz, Kinsella, & Crowe, 1999). Kvaliteten på premorbide familieforhold påvirker hvordan familien fungerer i etterkant av skaden, men TBI har ofte signifikante og negative effekter på familien (Carnes & Quinn, 2005). Fysisk skade kan tenkes å bidra til at paret har redusert kapasitet for

ivaretagelse av hverandre. Noen par tilpasser seg veteranens ervervede skader, mens andre har større vansker med å håndtere situasjonen. Faktorer som robusthet og hensiktsmessige mestringsstrategier kan sannsynligvis moderere negative effekter av det fysiske traumet.

Dødsfall

Ti norske soldater har dødd som følge av internasjonal utenlandstjeneste i løpet av det siste tiåret (Berge, 2011), antallet omkomne norske soldater er lavt sammenlignet med andre land. Da dødsfallene er konsekvens av deltakelse i krig kan tapsopplevelsen for pårørende skille seg noe fra sivile familiers opplevelser (Cozza, Chun, & Polo, 2005). Det kan tenkes at medieoppmerksomhet i forbindelse med dødsfallene også bidra som en ekstra belastning for den gjenværende familien.

Sorg er en naturlig reaksjon ved dødsfall i en familie, men for noen kan sorgen utvikle seg til en langvarig depressiv reaksjon (World Health Organization, 2008). Støttende familier med gode tilpasnings- og problemløsningsevner ser ut til å oppleve mindre intens og hemmende sorg (Kissane et al., 1996). For de som opplever at soldaten dør i tjeneste, venter nye og potensielt overveldende omstillinger for familiesystemet (Cozza, et al., 2005).

Suicid

Det er lite statistikk på prevalens av selvmord blant norske soldater og veteraner, Kontor for katastrofepsykologi ved Forsvarets overkommando står for de eneste offisielle selvmordstallene på fem prosent (1993, som referert i Moldjord, et al., 2007). En norsk kohortstudie viser moderat økt risiko for selvmord blant norske veteraner etter fredsbevarende oppdrag (Thoresen, et al., 2003). Thoresen fant i sin doktorgradsavhandling at mannlige veteraner hadde 40% større sannsynlighet for å suicidere enn den mannlige befolkningen for øvrig (2006, som referert i Simonnes &

Bisgaard, 2011). Datamaterialet som kohortstudiet og doktorgraden bygger på baserer seg på tall fra 20.000 soldater fra UNIFIL-styrkene i Libanon fra 1978 til 1995. Mehlum, professor i psykiatri, understreker at det på grunn av lite forskning er usikkert om det er en direkte sammenheng mellom utenlandstjeneste og økt risiko for å begå selvmord blant veteraner. Det er andre faktorer enn opplevelser i tjeneste som kan bidra til selvmord, dette kan inkludere vansker før tjeneste og opplevelser i forbindelse med reintegrering til det sivile samfunnet (Simonnes & Bisgaard, 2011).

Kaplan, Huguet, McFarland og Newsom (2007) skriver at veteraner samlet sett har økt risiko for suicid. Selvmordsstatistikken for det amerikanske militæret viser at blant soldater i aktiv tjeneste tar én soldat livet sitt hver dag (Eriksson, 2012). Undersøkelser på danske veteraner har vist at det ikke er mer selvmord i veterangruppen enn i antatt sammenlignbare grupper (Lyk-Jensen, et al., 2010). Antakelig kan forskjeller i betingelser ved utenlandstjeneste bidra til ulik selvmordsstatistikk på tvers av nasjoner. Blant annet varierer varigheten på utenlandsoppdrag mellom seks og 18 måneder for amerikanske soldater (Sheppard, et al., 2010), mens tjenesten for norske soldater sjelden varer lenger enn seks måneder.

Selvmord har stor effekt på etterlatte. En review presenterer forskning som tyder på at sorg etter selvmord er annerledes enn ved naturlig død (Cvinar, 2005), dette kan blant annet være på grunn av at de overlevende føler seg mer stigmatisert (Jordan, 2001). De sørgende frykter negativ evaluering fra det sosiale nettverket, denne evalueringen kan være innbilt eller reell (Jordan, 2001). Dette kan bidra til at den etterlatte isolerer seg, eller opptrer på måter som bidrar til at sosial støtte reduseres. Sorg etter suicid kan gjennom slike mekanismer fremstå som mer kompleks enn ved naturlig død.

Fokus på psykisk helse

Militærpsykolog Haug skriver i kronikken *Krigens (manglende) psykologi* (2012), at fokus på soldaters psykiske helse historisk sett har blitt betraktet som uheldig for krigføring. Videre beskriver han at Forsvaret fortsatt ser ut til å ha et vanskelig forhold til veteraner med fysiske og/eller psykiske skader. Den militære kultur for åpenhet om psykiske lidelser ser ut til å ha gjennomgått en positiv utvikling, siden for eksempel FN-engasjementet i Libanon, allikevel antas oppmerksomheten og åpenheten om vansker å enda ikke være tilfredsstillende. Ifølge senior stabsoffiser Helmers (personlig kommunikasjon, 12. november, 2012) prioriterer Forsvaret soldatenes psykiske helse og delegerer betydelige ressurser til dette arbeidet. Dette fokuset kan bidra til at soldater oppfatter det som legitimt å gå til psykolog, noe mange også gjør. Helmers sier at Forsvaret ikke er i mål med ivaretagelsen av soldater og veteraners psykiske helse, men at de nærmer seg en mer tilfredsstillende situasjon. Han presiserer også at realitetene ved krigføring gjør at man aldri kan sikre seg mot ettervirkning av tjenesten, for noen kan også ettervirkningene komme flere år senere. Helmers antar at det å miste kontakten med veteraner med tilsvarende krigserfaringer kan medvirke til utvikling av psykiske vansker. Han understreker videre at det ikke er Forsvarets ansvar å behandle soldater og veteraner som har psykiske lidelser, men at dette er velferdssamfunnets ansvar (R. Helmers, personlig kommunikasjon, 12. november, 2012).

Diskusjon

Vi har presentert personlighetsmessige og situasjonelle faktorer før, under og etter utenlandsoppdrag som påvirker samlivskvalitet hos militærpar. Etter en gjennomgang av forskning på feltet er det tydelig at disse faktorene bidrar til forskjeller mellom par som opplever god samlivskvalitet gjennom prosessen, og de som opplever at relasjonen

kompliseres. Oppsummert viser det seg at personlighetsfaktorer hos soldaten, som grad av robusthet og evne til mestring, har effekt på tilpasning til tjeneste. Tjenestens betingelser varierer med tanke på risiko og varighet, og dette bidrar også til ulike helsemessige utfall. Det er vist en sammenheng mellom utenlandstjeneste og utvikling av psykiske vansker hos soldater. Mange av partnerne opplever personlig vekst gjennom utenlandsoppdraget, men det er tydelig at fraværet og usikkerheten ved soldatens deltakelse kan oppleves som en belastning for flere. Gjenforening kan innebære et vidt spekter av følelser hos både soldaten og partner, og tiden kan blant annet inkludere redefinerings av roller, håndtering av sterke følelser, reetablering av intimitet og felles meningsdannelse. Ved psykiske vansker og lidelser i etterkant av tjeneste kan reintegreringen kompliseres, og dette kan ha ulike interpersonlige effekter som vanskeliggjør fysisk og emosjonell intimitet hos paret. I diskusjonen tar vi utgangspunkt i noen av de tidligere beskrevne personlighetsmessige og situasjonelle faktorene. Kan tilknytningsstil bidra til en økt forståelse for disse faktorenes effekt på parrelasjonen?

Tilknytningsstil og tilpasning

Militærparets forutgående tilknytning påvirker deres utgangspunkt for håndtering av faktorer tilknyttet utenlandsoppdraget, blant annet er den trygt tilknyttede preget av indre arbeidsmodeller som øker toleranse for fravær av omsorgspersoner (Riggs & Riggs, 2011). Trygg tilknytning har positiv sammenheng med personlighetstrekk som ekstroversjon, vennlighet, planmessighet og indre kontrollplassering (Mickelson, et al., 1997), og negativ sammenheng med nevrotisisme (Mikulincer, 1997). Det er antydning at tilknytningsstil predikerer samlivskvalitet mer presist enn personlighetstrekk (Nofle & Shaver, 2006). Hazan og Shaver (1987) var blant de første som studerte hvordan tilknytningsstil i barndommen er forbundet med opplevelsen av romantiske relasjoner som

voksen. Den trygt tilknyttede voksne inngår oftere i relasjoner preget av tillit, aksept, støtte og stabilitet. Personer preget av en unnvikende stil opplever i større grad frykt for intimitet, sjalusi og emosjonelle svingninger. Engstelig tilknyttede ansees å ha større grad av emosjonelle svingninger og opplevelse av sjalusi i sine relasjoner. Individuelle forskjeller i tilknytningsstil ansees å bidra til ulike emosjonelle og atferdsmessige tilpasninger.

Kan tilknytningsstil påvirke den nevnte statistikken på samlivsbrudd blant befall? Som beskrevet viser AFI-rapportene en økt forekomst av samlivsbrudd hos befall med gjentatte deltakelser i utenlandsoppdrag (2012; 2006). Davila og Bradbury (2001) fant at utrygt tilknyttede personer i større grad enn trygt tilknyttede blir værende i lite tilfredsstillende ekteskap. Den trygt tilknyttede synes å ha lavere terskel for å avslutte parforhold ved opplevelse av redusert kvalitet på relasjonen, noe som kan være påvirket av opplevelse av selvstendighet og aktiv mestring. I lys av dette kan det tenkes at sikkert tilknyttede militærpar utgjør en større andel av bruddstatistikken enn utrygt tilknyttede. Trygt tilknyttede har som vist egenskaper som fasiliterer et godt samliv, men samtidig innehar disse egenskaper som kan tenkes å senke terskelen for avslutning av lite tilfredsstillende samliv.

Soldaten under utenlandsoppdrag

Ytre trusler kan bidra til økt opplevelse av solidaritet og samhold i soldatgruppen, avdelingens samhold varer ofte gjennom hele livet (Eid & Johnsen, 2012). Hvis veteraner har opplevd et oppdrag som svært positivt eller negativt forsterker dette ofte de sosiale båndene (Mouthaan, Euwema, & Weerts, 2005). Soldatenes samhold kan forstås som tilknytningsrelasjoner; når soldatene er i risikosituasjoner hvor liv og helse er utsatt kan nærhet til personer innad i soldatgruppen fungere som en trygg base. Tilknytningsatferd i soldatgruppen kan øke sjansen for overlevelse og relasjonene forsterkes da de innebærer

gjensidig avhengighet. Det er også hevdet at adskillelse fra familien bidrar til det sterke samholdet i militære team (Shils & Janowitz, 1948, som referert i Eid & Johnsen, 2012).

Tilknytningsstil påvirker forventninger til hva gruppen kan bidra med av for eksempel støtte til affektregulering under opprørende hendelser, det er vist å være individuelle forskjeller i hvordan soldater benytter seg av gruppens sosiale ressurser. Tilknytningsstil gir seg utslag i hjelpe- og trygghetssøkende atferd hos soldaten, og forskjeller mellom tilknytningsstilene blir tydeligere etter hvert som stressnivået øker. Den utrygt tilknyttede har tendens til undertrykking av emosjonelle reaksjoner og utløser dermed i mindre grad ivaretagende responser hos andre. Trygt tilknyttede soldater mottar lettere støtte da de anerkjenner behov for hjelp og kommuniserer dette. Dette er, sammen med evne til egenstøtte, vist å være positivt for langvarig tilpasning etter traumatiske hendelser (Solomon, Ginzburg, Mikulincer, Neria, & Ohry, 1998). Dieperink et al. (2001) fant at blant veteraner som hadde vært krigsfanger hadde trygt tilknyttede lavere sannsynlighet for PTSD enn de som var utrygt tilknyttet. Under utenlandsoppdrag har soldatene begrenset tilgang til sine vante tilknytningspersoner og soldaten er dermed mer sårbar for negative relasjonelle erfaringer med medsoldater. Mangelfull ivaretagelse fra medsoldater er vist å ha negative langtidseffekter (Basham, 2008). Medsoldatenes tilknytningsrelasjoner kan bli tydelige i forbindelse med oppløsning av fellesskapet ved hjemreise.

Det er vist at militære ledere fungerer som tilknytningsfigurer under krevende kamptrening (Davidovitz, Mikulincer, Shaver, Izak, & Popper, 2007). I stressende situasjoner søker underordnede støtte fra lederen og egenskaper hos denne er derfor viktige. Ved en annen type forventning til og avhengighet av lederen, kan soldaten være spesielt sårbar for negativ atferd fra sine overordnede. Offiserer som skårer høyt på engstelig eller

unnvikende tilknytningsstil har vist seg som mer fokusert på egne motiv fremfor andres. Dette bidrar til at lederen ikke evner å respondere sensitivt på soldatenes behov, noe som kan bidra til utrygghet hos soldaten. Davidovitz et al. (2007) fant en klar sammenheng mellom offiserens tilknytningsstil og soldatenes selvrapporterte funksjon og mentale helse. Stilen hadde også sammenheng med gruppens følelse av samhold. Offiserens tilknytningsstil hadde større effekt på helseutfall hos soldatene sammenlignet med soldatenes egen tilknytningsstil, samtidig påvirket soldatenes tilknytningsstil sammenhengen mellom lederens stil og soldatenes helse. Det synes altså som at egen tilknytningsstil moderer effekten av andres tilknytningsstil. De trygt tilknyttede soldatene fremstod mindre avhengig av en trygg base og opprettholdt slik større grad av trygghet under dårlig ledelse. Dette kan forklares ved en internalisert trygg base med grunnlag i tidligere erfaringer med andre. Den trygge soldaten henter frem minner, tanker eller mentale bilder av partner i større grad enn den utrygge, noe som fungerer som en form for symbolsk kontakt. Gjennom faktisk kontakt med partner mottar soldaten også emosjonell støtte som potensielt er mangelfull i situasjonen. God kommunikasjon er viktig for vedlikehold av relasjonen for par som gjennomgår utenlandsoppdrag, blant annet fordi det bidrar til gjensidig emosjonsregulering. Dette kan bidra til økt trygghet i parrelasjonen gjennom blant annet en følelse av fellesskap. Trygt tilknyttede viser som tidligere beskrevet mer tillit og åpner seg trolig lettere. Den utrygt tilknyttede kan ha større utfordringer med å formidle emosjoner, noe som kan bidra til mindre grad av støtte til affektregulering fra partner under tjenesten.

Parets tilknytning

Flere studier har som beskrevet vist at partner klarer seg godt under utenlandsoppdraget, en del partnere oppgir også at tiden har hatt en personlig utviklende

funksjon (Heen, 2012; Park, 2011). Det foreligger samtidig litteratur som antyder at situasjonen er vanskelig for mange uavhengig av personlighetsmessig utgangspunkt. Vormbrock (1993) har i en review studert reaksjoner hos kvinnelige partnere i forbindelse med utenlandstjeneste i lys av tilknytningsteori. Hun trekker en parallell mellom fremmedsituasjonen og adskillelse i forbindelse med utenlandsoppdrag og skriver at det emosjonelle båndet i en romantisk relasjon er preget av grunnleggende tilknytningsmekanismer. Man ønsker å være i nærheten av sin partner, spesielt i stressende perioder. Tilknytningsfiguren vekker gode følelser og trygghet, og partene kan oppleve uro ved adskillelse. Innen denne forståelsesrammen kan det synes paradoksalt å engasjere seg i utenlandsoppdrag som medfører både risiko og avstand til partner.

Vormbrock fant felles reaksjoner på adskillelse ved den enes krigsdeltagelse, og forstår reaksjonene som å ha grunnlag i et aktivert tilknytningssystem. Det viste seg at da adskillelsen nærmet seg, distanserte partner seg emosjonelt fra soldaten og kunne være anspent, urolig, ensom og nedstemt. Vormbrock viser til studier hvor det er funnet at mannen i større grad har skyldfølelse knyttet til separasjonen. Parets ulike reaksjoner forstås som å være påvirket av hvem som initierer adskillelsen, og det er mulig at partners tilknytningssystem aktiveres i større grad da denne personen blir igjen alene. Dette kan være en bidragende faktor til at befall er mer positiv til utenlandsoppdrag enn partner, som vist i AFI-rapportene (Heen, 2012; Heen & Halrynjo, 2006).

Vormbrock fant at partner opplevde en viss grad av ambivalens før soldatens hjemkomst. Ambivalensen kunne vise seg som sinne rettet mot soldaten, samtidig som partner gledet seg til reetablering av intimitet. Noen kobler seg emosjonelt fra partner under utenlandsoppdraget noe som kan vanskeliggjøre reetablering av intimitet i parrelasjonen ved hjemkomst. Avkoblingen forstås som en automatisert og ubevisst

strategi for å beskytte seg selv (Endler & Parker, 1990). Dette kan tolkes som en sekundær tilknytningsrespons, da adskillelse kan redusere muligheten for å benytte primære tilknytningsresponses som for eksempel intimitet. Som hos barnet, kan den voksne søke å være mindre emosjonelt avhengig ved forventning om manglende ivaretagelse i fremtiden, for partnere kan denne forventningen ha grunnlag i reell risiko for soldatens sikkerhet. Grad av uro og bekymring underveis kan være et uttrykk for interaksjon mellom tilknytningsstil og faktiske risikobetingelser, reaksjoner som ambivalens, engstelse og sinne kan allikevel forekomme uavhengig av tilknytningsstil. Gjenforening synes å være vanskeligst for de partnere som har opplevd sterk grad av uro underveis og for de som har koblet seg følelsesmessig fra soldaten. I noen tilfeller kan paret fortsette å utvise sekundære responser fremfor å gjenoppta primære tilknytningsstrategier, noe som trolig kan påvirke samlivskvalitet.

Psykisk helse

Her vil vi prøve å forstå hvordan tilknytning påvirker utvikling av og tilpasning til psykiske vansker generelt, og videre hvordan psykiske vansker kan få effekt på parets tilknytning.

Vi har tidligere skrevet at negative livshendelser er en viktig bidragende faktor for endring av tilknytningsstil (Hamilton, 2000; Waters, et al., 2000), og de nye arbeidsmodellene kan føre til kognitive, emosjonelle og atferdsmessige endringer som får utslag i parforholdet. Betydelige endringer i soldatens væremåte kan eksempelvis bidra til at partner mister romantiske følelser for soldaten, noe som kan medvirke til redusert samlivskvalitet.

Tilknytningsstil er vist å ha predisponerende effekt på utvikling av psykiske lidelser (Mickelson, Kessler, & Shaver, 1997). Utrygg tilknytningsstil er forbundet med høyere

risiko for generell og posttraumatisk symptomatologi sammenlignet med sikker tilknytning (Mikulincer, Horesh, Eilati, & Kotler, 1999). Sikker tilknytning er forbundet med mindre sannsynlighet for utvikling av psykiske vansker, med unntak av rusmisbruk og schizofreni (Mickelson, et al., 1997).

Flere veteraner opplever behov for psykiske helsetjenester etter hjemkomst, men Mandal (2009) fant at tjenestene ikke ble brukt av mer enn en tredjedel av de som følte behov for slik hjelp. Kan veteraners manglende bruk av psykiske helsetilbud ha sammenheng med tilknytningsstil? Arbeidsmodeller kan bidra til grad av hjelpesøkende atferd, og det antas at trygt tilknyttede soldater har bedre prognoser da de trolig kommer raskere til behandling, gjennom at de i større grad kommuniserer behov for hjelp. Det er vist at ubehandlede tilstander kan utvikle seg til én eller flere psykiatriske diagnoser (H. A. Pincus, et al., 1999).

Utvikling av psykiske lidelser har som beskrevet negativ effekt på opplevd samlivskvalitet (Gimbel & Booth, 1994), det er blant annet vist at depresjonssymptomer har sammenheng med lavere kvalitet på ekteskapsrelasjonen og lavere tillitsnivå i relasjonen (Cox et al., 2005, som referert i Adler, et al., 2011). Depresjonssymptomer inkluderer blant annet redusert oppmerksomhet og pessimisme (World Health Organization, 2008), slike symptomer kan bidra til at personen responderer mindre sensitivt på sin partner. Redusert sensitivitet kan prege grad av trygghet i den spesifikke tilknytningsrelasjonen, for eksempel hvis partner tilskriver endringene til mindre engasjement for relasjonen. Partner kan undertrykke primære tilknytningsresponsen hvis han/hun oppfatter at veteranen ikke har kapasitet til å ivareta andres behov. Partners tilknytningsstil og parets spesifikke tilknytningsrelasjon kan påvirke tolkning av og tilpasning til veteranens psykiske symptomer.

Som tidligere beskrevet kan partnerens mentaliseringsevne ha betydning for hvordan han eller hun forholder seg til veteranens psykiske plager, dette kan påvirke partnerens tolkning av symptomer på psykisk lidelse. Hos personer med utrygg tilknytning kan mentaliseringsevnen være mindre utviklet (Fonagy & Target, 1997). Mentalisering kan bidra til at partner opprettholder tilfredshet med relasjonen, også i de tilfeller der soldaten har psykiske plager. Det er blant annet vist at dersom partnere til veteraner med PTSD forestiller seg at soldaten har opplevd mange stridshendelser, rapporterer de ikke lavere tilfredshet med relasjonen i forbindelse med PTSD symptomer (Renshaw, Rodrigues & Jones, 2008, som referert i Ruzek, et al., 2011).

Det er funnet en sammenheng mellom alvorlighetsgrad av PTSD hos veteranen, og både psykisk uro og vekst hos kvinnelig partner (Dekel, 2007). Forskeren ønsket å studere sammenhengen mellom partners forutgående tilknytningsstil, og uro og vekst ved traumatisering hos veteranen. Samlet sett viser resultatene fra studiet en sterk positiv sammenheng mellom mannens posttraumatiske symptomer og vekst hos kvinnene. Det kom frem at jo høyere kvinnen skåret på utrygg tilknytning, jo høyere skåret hun på uro. Kvinner med utrygg tilknytningsstil skåret samtidig høyere på opplevelse av personlig vekst. Det presiseres at opplevelsen av vekst må sees i sammenheng med tilknytningsmessig utgangspunkt, ved at grad av personlig vekst kan være påvirket av forutgående fungering. Videre viste resultatene at identifikasjon med soldaten og internalisering av symptomer bidrar til at partner er i risiko for utvikling av sekundær traumatisering, uavhengig av tilknytningsstil. Partner kan oppleve symptomene som sine egne. Dette understreker at tilknytningsstil har begrenset beskyttende effekt i sterke situasjoner.

Atferdstendenser og effekter på samliv

Trygg og utrygg tilknytning kan tenkes å bidra til ulike atferdsmessige tilpasninger. Parets relasjon påvirkes av atferdstendenser som har grunnlag i individuell tilknytningsstil, blant annet er trygg tilknytning forbundet med atferd som regnes å være positivt for samlivets fungering. Den trygge stilen er også forbundet med åpenhet for å søke ny informasjon (Mikulincer, 1997). Som vist er personlighetstrekk forbundet med tilknytningsstil, for eksempel opptrer robusthet ofte i sammenfall med sikker tilknytning (Agaibi & Wilson, 2005; DiTomasso, Brannen-McNulty, Ross, & Burgess, 2003; Zakin, Solomon, & Neria, 2003). Trekk som åpenhet og robusthet kan også tenkes å øke sannsynligheten for gjentatte utenlandsopphold og dermed eksponering for risiko og fravær fra partner. Generelt kan den trygt tilknyttede soldaten trolig tilpasse seg krevende betingelser bedre enn den utrygt tilknyttede, og dette kan øke sannsynlighet for gjentatte oppdrag. En adaptiv tilknytningsstil kan paradoksalt bidra til at familien utsettes for uønskede erfaringer.

På den andre siden har utrygg tilknytning sammenheng med motstand mot å søke ny informasjon (Mikulincer, 1997), noe som kan tenkes å bidra til lavere motivasjon for deltakelse i utenlandsoppgaver. Engstelig tilknytning er blant annet forbundet med sterk avhengighet til partner (Riggs & Riggs, 2011), dette kan få effekt på soldatens funksjon i lange perioder med avstand. Avhengighet til den andre kan vise seg i økt grad av vedlikeholdelsesatferd til partner, den engstelige tilknytningsstilen kan dermed bidra til atferd som regnes som hensiktsmessig for samlivets funksjon.

Vi ønsker gjennom disse illustrasjonene å vise til at tilknytningsstilene kan føre til komplekse utfall, da en type tilknytningsstil kan føre til både uhensiktsmessige og hensiktsmessige strategier. For eksempel ansees en trygg tilknytningsstil å bidra til

hensiktsmessig tilpasning, samtidig kan det tenkes at stilen i noen tilfeller gjør personen mer utsatt for negative erfaringer. På den andre siden kan det motsatte være tilfelle, ved at en utrygg tilknytning, som i utgangspunktet ansees å kunne øke sårbarhet, kan medføre atferdstendenser som faktisk beskytter soldaten og relasjonen.

Klinisk nytteverdi

Som beskrevet tilbyr Forsvaret samlivskurset PREP. Dette kurset tematiserer ikke tilknytning i forbindelse med samlivsvansker (Davila & Bradbury, 2001), men har et fokus på parets kommunikasjon. Det er nærliggende å anta at militærpar kan profitere på intervensjoner med fokus på tilknytning og emosjoner. Henriksen og Thuen (2012) bekrefter at tilknytningsperspektivet bidrar positivt til forebygging og behandling av samlivsproblematikk. Emosjonsfokuset parterapi kan være et utgangspunkt for bearbeidelse av militærparets eventuelle tilknytningsrelaterte vansker. I etterkant av utenlandsoppdrag kan partner føle seg sviktet samtidig som veteranen har redusert kapasitet til å vise omsorg, dette omtaler Basham (2008) som tilknytningsskader. Terapeuten kan i slike tilfeller hjelpe paret med å verbalisere følelser som ambivalens, sinne, og skyldfølelse, med den hensikt å styrke forståelse og empati i parrelasjonen.

Konklusjon

I denne oppgaven har vi forsøkt å besvare den todelte problemstillingen: 1) Hvordan kan soldaters samliv påvirkes av utenlandsoppdrag gjennom personlighetsmessige og situasjonelle faktorer? 2) Kan tilknytningsteori bidra til en økt forståelse for disse faktorenes effekt på parrelasjonen?

Vi har brukt norsk og internasjonal forskning og litteratur, og personlig kommunikasjon, for å tydeliggjøre effekter av utenlandsoppdrag. I diskusjonen anvendte vi

tilknytningsteori for å oppnå en forståelse av individuelle og relasjonelle tilpasninger til situasjonelle betingelser ved utenlandsoppdrag.

I flere undersøkelser er det dokumentert sammenheng mellom psykisk helse og utenlandsoppdrag. Videre viser en rekke studier en sammenheng mellom utenlandsoppdrag og endringer i opplevd samlivskvalitet, og hvordan dette kommer til uttrykk før, under og etter endt oppdrag. Det fremgår av litteraturen på feltet at psykisk tilstand og relasjonell kvalitet påvirkes gjensidig, hvilket ikke er uventet. Noen partnere opplever økte nivåer av angst- og depresjonssymptomer under soldatens oppdrag, men mange rapporterer også om personlig vekst. Resiliens, oppgavefokustert mestring, samhold med medsoldater og godt lederskap beskytter soldaten mot potensielt traumatiserende hendelser. Dette reduserer sannsynlighet for psykiske belastningsskader i etterkant av tjeneste, og dermed mulige relasjonelle vansker. Noen av veteranene utvikler psykiske plager eller lidelser i etterkant av utenlandsoppdraget, noe som kan være påvirket av forutgående sårbarhet og/eller ekstreme belastninger. Vi understreker at soldater utgjør en heterogen gruppe, noen av de som deltar i utenlandsoppdrag er selektert og trent i høy grad, og har derfor et annet utgangspunkt for tilpasning. Utenlandsoppdrag varierer også med hensyn til blant annet risikonivå og varighet, noe som er vist å ha effekt på helseutfall av oppdraget.

Samspeillet i parrelasjonen kan endres ved psykiske plager hos én eller begge parter, det er vist at psykiske vansker har negative interpersonlige effekter gjennom blant annet evne til affektregulering og redusert funksjonsnivå hos den rammede. Noen par kommer styrket ut av soldatens utenlandsoppdrag og opplever å vokse på utfordringer i forbindelse med motgang og prøvelser. De opplever økt grad av individuell mestring og vekst, og de setter større pris på hverandre og felles hverdag. Vi har også fremlagt antakelsen om at god tilpasning til både utenlandstjeneste og samliv hos den selekterte soldatgruppen kan være

påvirket av underliggende personlighet preget av robusthet og mestring. Ytre faktorer som samfunnets anerkjennelse kan påvirke militærfamiliens tilpasning til utenlandsoppdraget.

Tilknytningsteori fremstår som en klargjørende forståelsesramme på forskningsfeltet, men kan ikke alene forklare hvordan samliv påvirkes av utenlandsoppdrag. Generalisert tilknytningsstil kan sammen med parets spesifikke tilknytningsrelasjon bidra til ulikt utgangspunkt for mestring av situasjonen. I etterkant av krigshandlinger vil parrelasjonens grad av trygghet bidra til ivaretagelse av hverandre. Ved bruk av tilknytningsteori som et rammeverk for forståelse av militærpar er det nødvendig å inkludere situasjonelle betingelser under utenlandsoppdraget som kan påvirke relasjonen. Uavhengig av om paret er preget av utrygg eller trygg tilknytning kan utenlandsoppdrag innebære en belastning for flere av parene. Vi ønsker å understreke at reaksjoner på blant annet uforutsigbarhet og fravær må forstås som naturlige. Positive effekter av individuelle og relasjonelle kvaliteter må nyanseres ved at visse erfaringer overgår individets og parets mestringskapasitet.

Det fremstår for oppgavens forfattere som at Forsvaret, den offentlige helsetjenesten og mer spesifikt familievernkontorer og psykologer, har nåværende og fremtidige utfordringer relatert til ivaretagelse av veteraner og deres pårørende. Dette gjenspeiles i Forsvarets økte fokus på familiepolitikk de senere årene. Videreutvikling av familiepolitikken ansees som viktig for militærparene situasjon generelt, og mer spesifikt for de som deltar i utenlandsoppdrag. Nye nasjonale tiltak for familier som er berørt av utenlandsoppdrag iverksettes i 2013 som følge av regjeringens handlingsplan ”I tjeneste for Norge”.

Referanser

- Adler, A. B., Bliese, P. D., & Castro, C. A. (2011). *Deployment psychology: Evidence-based strategies to promote mental health in the military*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Agaibi, C. E., & Wilson, J. P. (2005). Trauma, PTSD, and resilience: A review of the literature. *Trauma, Violence, & Abuse*, 6(3), 195-216.
doi:10.1177/1524838005277438
- Ainsworth, M. D. S. (1989). Attachments beyond infancy. *American Psychologist*, 44(4), 709-716. doi:10.1037/0003-066X.44.4.709
- Ainsworth, M. D. S. (1992). John Bowlby (1907-1990). *American Psychologist*, 47(5), 668-668. Retrieved from <http://psycnet.apa.org.pva.uib.no/journals/amp/47/5/668/>
- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Retrieved from www.google.no/books
- Ainsworth, M. D. S., & Bowlby, J. (1991). An ethological approach to personality development. *American Psychologist*, 46(4), 333-341. doi:10.1037/0003-066X.46.4.333
- Aldwin, C. M., Levenson, M. R., & Spiro, A. (1994). Vulnerability and resilience to combat exposure: Can stress have lifelong effects? *Psychology and Aging*, 9(1), 34-44. doi:10.1037/0882-7974.9.1.34
- Alexandrov, E. O., Cowan, P. A., & Cowan, C. P. (2005). Couple attachment and the quality of marital relationships: Method and concept in the validation of the new couple attachment interview and coding system. *Attachment & Human Development*, 7(2), 123-152. doi:10.1080/14616730500155170

- Allen, E. S., Rhoades, G. K., Stanley, S. M., & Markman, H. J. (2010). Hitting home: Relationships between recent deployment, posttraumatic stress symptoms, and marital functioning for army couples. *Journal of Family Psychology, 24*(3), 280-288. doi:10.1037/a0019405
- Andrews, G., Slade, T., & Peters, L. (1999). Classification in psychiatry: ICD-10 versus DSM-IV. *The British Journal of Psychiatry, 174*, 3-5. doi:10.1192/bjp.174.1.3
- Bakermans-Kranenburg, M. J., & Ijzendoorn, M. H., van. (1993). A psychometric study of the Adult Attachment Interview: Reliability and discriminant validity. *Developmental Psychology, 29*(5), 870-879. doi:10.1037/0012-1649.29.5.870
- Bandura, A. (1982). Self-efficacy mechanism in human agency. *American Psychologist, 37*(2), 122-147.
- Barrick, M. R., & Mount, M. K. (1991). The Big Five personality dimensions and job performance: A meta-analysis. *Personnel Psychology, 44*, 1-26. doi:10.1111/j.1744-6570.1991.tb00688.x
- Barrick, M. R., & Mount, M. K. (1993). Autonomy as a moderator of the relationship between the Big Five personality dimensions and job performance. *Journal of Applied Psychology, 78*, 111-118. doi:10.1037/0021-9010.78.1.111
- Bartone, P. T. (2006). Resilience under military operational stress: Can leaders influence hardiness? *Military Psychology, 18*, 131-148. doi:10.1207/s15327876mp1803s_10
- Bartone, P. T., Roland, R. R., Picano, J. J., & Williams, T. J. (2008). Psychological hardiness predicts success in US Army Special Forces candidates. *International Journal of Selection and Assessment, 16*(1), 78-81. doi:10.1111/j.1468-2389.2008.00412.x

- Basham, K. (2008). Homecoming as safe haven or the new front: Attachment and detachment in military couples. *Clinical Social Work Journal*, 36(1), 83-96. doi:10.1007/s10615-007-0138-9
- Bentzrød, S. B. (2012a, 11. september). Holdt avskjedstale i Afghanistan: Dette er slutten på en lang historie, *Aftenposten*. Retrieved from <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/Holdt-avskjedstale-i-Afghanistan-Dette-er-slutten-pa-en-lang-historie-6977899.html>
- Bentzrød, S. B. (2012b, 5. oktober). Usikker på om innsatsen i Afghanistan var verd det, *Aftenposten*. Retrieved from <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/Usikker-pa-om-innsatsen-i-Afghanistan-var-verd-det-7009109.html>
- Bentzrød, S. B., & Bjørke, M. K. (2008, 14. juli). Skilsmisseraten langt høyere enn ellers i befolkningen, *Aftenposten*. Retrieved from <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/Skilsmisseraten-langt-hoyere-enn-ellers-i-befolkningen-6571347.html>
- Berg, V. (2011). *Foreldre-barn sensitivitet: Betydning for utvikling av tilknytning. En teoretisk studie*. (Masteroppgave, Det utdanningsvitenskaplige fakultetet, Pedagogisk forskningsinstitutt, Universitetet i Oslo).
- Berge, G. I. (2011, 1. april). Siri Skare (52) drept i Afghanistan, *www.nrk.no*. Retrieved from <http://www.nrk.no/nyheter/verden/1.7576550>
- Bjerkan, G., Iversen, P., Asak, H., Pillgram-Larsen, J., & Rolandsen, B.-Å. (2012). Krig er alvor - sårede og falne norske soldater i Afghanistan. *Tidsskrift for Den Norske Legeforening*, 132(9), 1076-1079. doi:10.4045/tidsskr.11.1441
- Bowlby, J. (1973). *Separation: Anxiety and anger* (Vol. 2). London: The Hogarth Press Ltd.

- Bowling, U. B., & Sherman, M. D. (2008). Welcoming them home: Supporting service members and their families in navigating the tasks of reintegration. *Professional Psychology: Research and Practice, 39*(4), 451-458. doi:10.1037/0735-7028.39.4.451
- Bradley, C. (2007). Veteran status and marital aggression: Does military service make a difference? *Journal of Family Violence, 22*(4), 197-209. doi:10.1007/s10896-007-9072-4
- Bratt, N. (2011). Vanskelig hjemkomst. *RVTS Innblikk*. Retrieved from <http://www.innblikk.com/Details.asp?article=Vanskelig+hjemkomst&aid=55>
- Bratt, N. (2012a). På etterlanding. *RVTS Innblikk*. Retrieved from <http://www.innblikk.com/Details.asp?article=P%E5+etterlanding&aid=73>
- Bratt, N. (2012b). Åpenhet skal styrke veteraner. *RVTS Innblikk*. Retrieved from <http://www.innblikk.com/Details.asp?article=%C5penhet+skal+styrke+veteraner&aid=72>
- Bremner, J. D., Southwick, S. M., Darnell, A., & Charney, D. S. (1996). Chronic PTSD in Vietnam combat veterans: Course of illness and substance abuse. *American Journal of Psychiatry, 153*(3), 369-375. Retrieved from <http://search.proquest.com/docview/220468538?accountid=8579>
- Bretherton, I. (1992). The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. *Developmental Psychology, 28*(5), 759-775. doi:10.1037/0012-1649.28.5.759
- Carnes, S. L., & Quinn, W. H. (2005). Family adaptation to brain injury: Coping and psychological distress. *Family Systems & Health, 23*(2), 186-203. doi:10.1037/1091-7527.23.2.186

- Chang, L., Schwartz, D., Dodge, K. A., & McBride-Chang, C. (2003). Harsh parenting in relation to child emotion regulation and aggression. *Journal of Family Psychology, 17*(4), 598-606. doi:10.1037/0893-3200.17.4.598
- Chartrand, M. M., Frank, D. A., White, L. F., & Shope, T. R. (2008). Effects of parents' wartime deployment on the behavior of young children in military families. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine, 162*(11), 1009-1014. doi:10.1001/archpedi.162.11.1009
- Collins, R. C., & Kennedy, M. C. (2008). Serving families who have served: Providing family therapy and support in interdisciplinary polytrauma rehabilitation. *Journal of Clinical Psychology: In session, 64*(8), 993-1003. doi:10.1002/jclp.20515
- Cozza, S. J., Chun, R. S., & Polo, J. A. (2005). Military families and children during Operation Iraqi Freedom. *Psychiatric Quarterly, 76*(4), 371-378. doi:10.1007/s11126-005-4973-y
- Creasey, G., & Ladd, A. (2005). Generalized and specific attachment representations: Unique and interactive roles in predicting conflict behaviors in close relationships. *Personality & Social Psychology Bulletin, 31*(8), 1026-1038. doi:10.1177/0146167204274096
- Crossley, M. L. (2000). Narrative psychology, trauma and the study of self/identity. *Theory & Psychology, 10*(4), 527-546. doi:10.1177/0959354300104005
- Cvinar, J. G. (2005). Do suicide survivors suffer social stigma: A review of the literature. *Perspectives in Psychiatric Care, 41*(1), 14-21. doi:10.1111/j.0031-5990.2005.00004.x
- Davidovitz, R., Mikulincer, M., Shaver, P. R., Izak, R., & Popper, M. (2007). Leaders as attachment figures: Leaders' attachment orientations predict leadership-related

- mental representations and followers' performance and mental health. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93(4), 632-650. doi:10.1037/0022-3514.93.4.632
- Davila, J., & Bradbury, T. N. (2001). Attachment insecurity and the distinction between unhappy spouses who do and do not divorce. *Journal of Family Psychology*, 15(3), 371-393. doi:10.1037//0893-3200.15.3.371
- Dekel, R. (2007). Posttraumatic distress and growth among wives of prisoners of war: The contribution of husbands' posttraumatic stress disorder and wives' own attachment. *American Journal of Orthopsychiatry*, 77(3), 419-426. doi:10.1037/0002-9432.77.3.419
- Dekel, R., Goldblatt, H., Keidar, M., Solomon, Z., & Polliack, M. (2005). Being a wife of a veteran with posttraumatic stress disorder*. *Family Relations*, 54(1), 24-36. doi:10.1111/j.0197-6664.2005.00003.x
- Departementene. (2011). *I tjeneste for Norge. Regjeringens handlingsplan for ivaretagelse av personell før, under og etter utenlandstjeneste*. Retrieved from <http://www.regjeringen.no/nb/dep/jd/aktuelt/nyheter/2011/i-tjeneste-for-norge.html?id=641750>
- Dieperink, M., Leskela, J., Thuras, P., & Engdahl, B. (2001). Attachment style classification and posttraumatic stress disorder in former prisoners of war. *American Journal of Orthopsychiatry*, 71(3), 374-378. doi:10.1037/0002-9432.71.3.374
- DiTomasso, E., Brannen-McNulty, C., Ross, L., & Burgess, M. (2003). Attachment styles, social skills and loneliness in young adults. *Personality and Individual Differences*, 35, 303-312. doi:10.1016/S0191-8869(02)00190-3

- Doyle, M. E., & Peterson, K. A. (2005). Re-entry and reintegration: Returning home after combat. *Psychiatric Quarterly*, 76(4), 361-370. doi:10.1007/s11126-005-4972-z
- Dozier, M. (1990). Attachment organization and treatment use for adults with psychopathological disorders. *Development and Psychopathology*, 2, 47-60. doi:10.1017/S0954579400000584
- Dyregrov, A. (1997). The process of psychological debriefings. *Journal of Traumatic Stress*, 10(4), 589-605. doi:10.1002/jts.2490100406
- Eid, J., & Johnsen, B. H. (2002). Acute stress reactions after submarine accidents. *Military Medicine*, 167, 427-431. Retrieved from <http://search.proquest.com/docview/217057139?accountid=8579>
- Eid, J., & Johnsen, B. H. (2012). *Operativ psykologi. 2. utgave*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Eid, J., & Morgan, C. A. I., II. (2006). Dissociation, hardiness, and performance in military cadets participating in survival training. *Military Medicine*, 171(5), 436-442. Retrieved from <http://search.proquest.com/docview/217063939?accountid=8579>
- Eighmey, J. (2006). Why do youth enlist? Identification of underlying themes. *Armed Forces & Society*, 32(2), 307-328. doi:10.1177/0095327X05281017
- Endler, N. S., & Parker, J. D. A. (1990). Multidimensional assessment of coping: A critical evaluation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 844-854. doi:10.1037/0022-3514.58.5.844
- Eriksson, G. (2012, 5. oktober). De fikk betalt for å drepe sønnen min. *A-magasinet*, 40-44.
- Faber, A. J., Willerton, E., Clymer, S. R., MacDermid, S. M., & Weiss, H. M. (2008). Ambiguous absence, ambiguous presence: A qualitative study of military reserve families in wartime. *Journal of Family Psychology*, 22(2), 222-230. doi:10.1037/0893-3200.22.2.222

- Fiese, B. H., & Sameroff, A. J. (2003). The family narrative consortium: A multidimensional approach to narratives. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 64(2), 1-36. doi:10.1111/1540-5834.00017
- Figley, C. R. (1993). Coping with stressors on the home front. *Journal of Social Issues*, 49(4), 51-71. doi:10.1111/j.1540-4560.1993.tb01181.x
- Folkman, S., Lazarus, R. S., Gruen, R. J., & Delongis, A. (1986). Appraisal, coping, health status, and psychological symptoms. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(3), 571-579.
- Fonagy, P., & Target, M. (1997). Attachment and reflective function: Their role in self-organization. *Development and Psychopathology*, 9, 679-700.
- Forsvaret. (2011). Skadde i Afghanistan 2001-2010. www.forsvaret.no: Forsvarets sanitet.
- Forsvaret. (2012a). Forsvaret i Afghanistan. Status første halvår 2012. www.forsvaret.no.
- Forsvaret. (2012b). Innsats: For alt vi har. Og alt vi er. Retrieved from <http://forsvaret.no/innsats/Documents/Forsvaret-Innsats-Nett-NY.PDF>
- Forsvaret. (n. d.). www.forsvaret.no. Retrieved from <http://forsvaret.no/Sider/default.aspx>
- Forsvarspersonelloven (2004). Retrieved from <http://www.lovdata.no/all/hl-20040702-059.html>
- Forsvarsdepartementet. (2006). *Direktiv for organisering og tiltak for ivaretagelse av familier i Forsvarets militære organisasjon (Familiedirektivet)*. Oslo. Retrieved from <http://bfo.no/images/uploads/dokumenter/Familiedirektivet.pdf>
- Forsvarsdepartementet. (2009). *St.meld. nr. 34 (2008-2009) Fra vernepliktig til veteran: Om ivaretagelse av personell før, under og etter deltakelse i utenlandsoperasjoner*. Retrieved from <http://www.regjeringen.no/nb/dep/fd/dok/regpubl/stmeld/2008-2009/stmeld-nr-34-2008-2009-.html?id=560494>

- Forsvarsdepartementet. (2012). Fakta om Forsvaret 2012. Retrieved from http://www.regjeringen.no/nb/dep/fd/dok/veiledninger_brosjyrer/2012/fakta-om-forsvaret-2012.html?id=669325
- Galovski, T., & Lyons, J. A. (2004). Psychological sequelae of combat violence: A review of the impact of PTSD on the veteran's family and possible interventions. *Aggression and Violent Behavior, 9*(5), 477-501. doi:10.1016/S1359-1789(03)00045-4
- Gambardella, L. C. (2008). Role-exit theory and marital discord following extended military deployment. *Perspectives in Psychiatric Care, 44*(3), 169-174. doi:10.1111/j.1744-6163.2008.00171.x
- Gaynes, B. N., Magruder, K. M., Burns, B. J., Wagner, R., Yarnall, K. S. H., & Broadhead, E. (1999). Does a coexisting anxiety disorder predict persistence of depressive illness in primary care patients with major depression? *General Hospital Psychiatry, 21*, 158-167. doi:10.1016/S0163-8343(99)00005-5
- Ghafoori, B., Hierholzer, R. W., Howsepian, B., & Boardman, A. (2008). The role of adult attachment, parental bonding, and spiritual love in the adjustment to military trauma. *Journal of Trauma & Dissociation, 9*(1), 85-106. doi:10.1080/15299730802073726
- Gilbrant, J. M. (2010, 27. september). Norske soldater: -Krig er bedre enn sex, *Dagbladet*. Retrieved from <http://www.dagbladet.no/2010/09/27/nyheter/afghanistan/utenriks/forsvaret/135753>

- Gimbel, C., & Booth, A. (1994). Why does military combat experience adversely affect marital relations? *Journal of Marriage and Family*, 56(3), 691-703. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/352879>
- Goff, B. S. N., Crow, J. R., Reisbig, A. M. J., & Hamilton, S. (2007). The impact of individual trauma symptoms of deployed soldiers on relationship satisfaction. *Journal of Family Psychology*, 21(3), 344-353. doi:10.1037/0893-3200.21.3.344
- Goff, B. S. N., & Smith, D. B. (2005). Systemic traumatic stress: The couple adaptation to traumatic stress model. *Journal of Marital and Family Therapy*, 31(2), 145-157. doi:10.1111/j.1752-0606.2005.tb01552.x
- Gottman, J. M., Gottman, J. S., & Atkins, C. L. (2011). The Comprehensive Soldier Fitness Program: Family skills component. *American Psychologist*, 66(1), 52-57. doi:10.1037/a0021706
- Hamilton, C. (2000). Continuity and discontinuity of attachment from infancy through adolescence. *Child Development*, 71(3), 690-694. doi:10.1111/1467-8624.00177
- Hanwella, R., & de Silva, V. (2012). Mental health of Special Forces personnel deployed in battle. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 47, 1343-1351. doi:10.1007/s00127-011-0442-0
- Hare, R. D., Clark, D., Grann, M., & Thornton, D. (2000). Psychopathy and the predictive validity of the PCL-R: An international perspective. *Behavioral Sciences and the Law*, 18, 623-645. doi:10.1002/1099-0798(200010)18:5<623::AID-BSL409>3.0.CO;2-W
- Haug, T. (2012, 22. oktober). Krigens (manglende) psykologi, Kronikk, *Dagbladet*. Retrieved from

- <http://www.dagbladet.no/2012/10/22/kultur/debatt/kronikk/utenriks/forsvaret/23983348/>
- Hazan, C., & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology, 52*(3), 511-524. doi:10.1037/0022-3514.52.3.511
- Hazan, C., & Shaver, P. R. (1994). Attachment as an organizational framework for research on close relationships. *Psychological Inquiry, 5*, 1-22. doi:10.1207/s15327965pli0501_1
- Heen, H. (2012). Samliv i Forsvaret: Forholdet mellom familie og arbeid i befalsfamilier. En kvantitativ studie (Vol. 3/2012). Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet.
- Heen, H., & Halrynjo, S. (2006). Samliv i Forsvaret. En kvantitativ studie av forholdet mellom familie og arbeid i befalsfamilier (Vol. 5/2006). Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet.
- Hegge, T. I. (2009). Å møte en veteran. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening, 46*, 1230-1231.
- Heimdal, M. R., Dørmænen, A., & Træen, B. (2008). Krangling i parforholdet. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening, 45*, 695-703.
- Henning, K. R., & Frueh, B. C. (1997). Combat guilt and its relationship to PTSD symptoms. *Journal of Clinical Psychology, 53*(8), 801-808. doi:10.1002/(SICI)1097-4679(199712)53:8<801::AID-JCLP3>3.0.CO;2-I
- Henriksen, R. E., & Thuen, F. (2012). Tilknytningsteori anvendt på parrelasjoner. En litteraturgjennomgang. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening, 40*, 560-565.
- Herbert, W. (2012). Embattled childhood: The real trauma in PTSD. *Scientific American Mind, 23*(5), 74-75.

- Hogan, J., & Lesser, M. (1996). Selection of personnel for hazardous performance. In J. E. Driskell & E. Salas (Eds.), *Stress and human performance*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Hoge, C. W., Auchterlonie, J. L., & Milliken, C. S. (2006). Mental health problems, use of mental health services, and attrition from military service after returning from deployment to Iraq of Afghanistan. *The Journal of the American Medical Association, 295*(9), 1023-1032. doi:10.1001/jama.295.9.1023
- Hoge, C. W., Castro, C. A., Messer, S. C., McGurk, D., Cotting, D. I., & Koffman, R. L. (2004). Combat duty in Iraq and Afghanistan, mental health problems, and barriers to care. *The New England Journal of Medicine, 351*(1), 13-22. doi:10.1056/NEJMoa040603
- Huebner, A. J., & Mancini, J. A. (2005). Adjustment among adolescents in military families when a parent is deployed: A final report submitted to the Military Family Research Institute and the Department of Defense Quality of Life Office. Falls Church, Virginia: Department of Human Development, Virginia Tech.
- Hystad, S. W., Eid, J., Laberg, J. C., & Bartone, P. T. (2011). Psychological hardiness predicts admission into Norwegian military officer schools. *Military Psychology, 23*(4), 381-389. doi:10.1080/08995605.2011.589333
- Iversen, A., Dyson, C., Smith, N., Greenberg, N., Walwyn, R., Unwin, C., . . . Wessely, S. (2005). 'Goodbye and good luck': The mental health needs and treatment experiences of British ex-service personnel. *British Journal of Psychiatry, 186*, 480-486. doi:10.1192/bjp.186.6.480

- Jensen, P. S., Xenakis, S. N., Wolf, P., & Bain, M. W. (1991). The "military family syndrome" revisited: "By the numbers". *The Journal of Nervous and Mental Disease, 179*(2), 102-107. Retrieved from <http://socialwork.usc.edu>
- Johnsen, B. H., Laberg, J. C., & Eid, J. (1998). Coping strategies and mental health problems in a military unit. *Military Medicine, 163*, 599-602. Retrieved from <http://search.proquest.com/docview/217046747?accountid=8579>
- Johnson, S. J., Sherman, M. D., Hoffman, J. S., James, L. C., Johnson, P. L., Lochman, J. E., . . . Stepney, B. (2007). *The psychological needs of U.S. military service members and their families: A preliminary report*. Retrieved from <http://www.ptsd.ne.gov/publications/military-deployment-task-force-report.pdf>
- Johnson, S. M. (2002). *Emotionally focused couple therapy with trauma survivors: Strengthening attachment bonds*.
- Jones, A. D. (2011). Intimate partner violence in military couples: A review of the literature. *Aggression and Violent Behavior, 17*(2), 147-157.
doi:10.1016/j.avb.2011.12.002
- Jordan, J. R. (2001). Is suicide bereavement different? A reassessment of the literature. *Suicide and Life-Threatening Behavior, 31*(1), 91-102.
doi:10.1521/suli.31.1.91.21310
- Kaplan, M. S., Huguet, N., McFarland, B. H., & Newsom, J. T. (2007). Suicide among male veterans: a prospective population-based study. *Journal of Epidemiology and Community Health, 61*(7), 619-624. doi:10.1136/jech.2006.054346
- Karney, B. R., & Crown, J. S. (2007). *Families under stress: An assesment of data, theory, and research on marriage and divorce in the military*. Retrieved from www.google.no/books

- Kennedy, C. H., & Zillmer, E. A. (2006). *Military psychology: Clinical and operational applications*. New York: The Guildford Press.
- Kissane, D. W., Bloch, S., Onghena, P., McKenzie, D. P., Snyder, R. D., & Dowe, D. L. (1996). The Melbourne Family Grief Study, II: Psychosocial morbidity and grief in bereaved families. *The American Journal of Psychiatry*, *153*(5), 659-666. Retrieved from <http://search.proquest.com/docview/220459399?accountid=8579>
- Klohnen, E. C., Weller, J. A., Luo, S., & Choe, M. (2005). Organization and predictive power of general and relationship-specific attachment models: One for all, and all for one? *Personality and Social Psychology Bulletin*, *31*(2), 1665-1682.
doi:10.1177/0146167205278307
- Knobloch, L. K., & Theiss, J. A. (2012). Experiences of U.S. military couples during the post-deployment transition: Applying the relational turbulence model. *Journal of Social and Personal Relationships*, *29*(4), 423-450.
doi:10.1177/0265407511431186
- Knutsen, G. (2011). *En kvalitativ studie om Forsvarsfamilien og Forsvarets familiepolitikk i forbindelse med skarpe operasjoner i utlandet*. (Masteroppgave: Høgskolen i Akershus). Retrieved from <https://oda.hio.no/jspui/handle/10642/740>
- Kobasa, S. C. (1979). Stressful life events, personality, and health: An inquiry into hardiness. *Journal of Social and Personality Psychology*, *37*(1), 1-11.
doi:10.1037/0022-3514.37.1.1
- La Guardia, J. G., Ryan, R. M., Couchman, C. E., & Deci, E. L. (2000). Within-person variation in security of attachment: A self-determination theory perspective on attachment, need fulfillment, and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, *79*(3), 367-384. doi:10.1037//0022-3514.79.3.367

- Lamberg, L. (2004). When military parents are sent to war, children left behind need ample support. *The Journal of the American Medical Association*, 292(13), 1541-1542. doi:10.1001/jama.292.13.1541
- Lester, P., Peterson, K., Reeves, J., Knauss, L., Glover, D., Mogil, C., . . . Beardslee, W. (2010). The long war and parental combat deployment: Effects on military children and at-home spouses. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 49(4), 310-320. doi:10.1016/j.jaac.2010.01.003
- Letourneau, E. J., Schewe, P. A., & Frueh, B. C. (1997). Preliminary evaluation of sexual problems in combat veterans with PTSD. *Journal of Traumatic Stress*, 10(1), 125-132. doi:10.1002/jts.2490100112
- Litz, B. T., Gray, M. J., Bryant, R. A., & Adler, A. B. (2002). Early intervention for trauma: Current status and future directions. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 9(2), 112-134. doi:10.1093/clipsy.9.2.112
- Lyk-Jensen, S. V., Jacobsen, J., & Heidemann, J. (2010). Soldater - før, under og efter udsendelse: Et litteraturstudie. København: Afdelingen for socialpolitik og velfærdsydelser. Retrieved from <http://www.sfi.dk/rapportoplysninger-4681.aspx?Action=1&NewsId=2799&PID=9267>
- MacDonald, C. M. (2003). Evaluation of stress debriefing interventions with military populations. *Military Medicine*, 168(12), 961-968. Retrieved from <http://search.proquest.com/docview/217065722?accountid=8579>
- Main, M. (1990). Cross-cultural studies of attachment organization: Recent studies, changing methodologies, and the concept of conditional strategies. *Human Development*, 33(1), 48-61.

- Main, M., & Solomon, J. (1990). Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth strange situation. In M. T. Greenberg, E. Cicchetti & E. M. Cummings (Eds.), *Attachment in the preschool years: Theory, research and intervention*. Chicago: The University of Chicago Press. Retrieved from www.google.no/books.
- Makin-Byrd, K., Gifford, E., McCutcheon, S., & Glynn, S. (2011). Family and couples treatment for newly returning veterans. *Professional Psychology: Research and Practice in the Public Domain*, 42(1), 47-55. doi:10.1037/a0022292
- Mandal, R. (2009). Å komme hjem: En pilotstudie av levekår blant skadde veteraner. Retrieved from <http://forsvaret.no/veteraner/lenker/Documents/Fafo-kommehjem.pdf>
- Mansfield, A. J., Kaufman, J. S., Marshall, S. W., Gaynes, B. N., Morrissey, J. P., & Engel, C. C. (2010). Deployment and the use of mental health services among U.S. Army wives. *The New England Journal of Medicine*, 362, 101-109. doi:10.1056/NEJMoa0900177
- Martin, S. L., Gibbs, D. A., Johnsen, R. E., Rentz, E. D., Clinton-Sherrod, M., & Hardison, J. (2007). Spouse abuse and child abuse by Army soldiers. *Journal of Family Violence*, 22, 587-595. doi:10.1007/s10896-007-9110-2
- McCarroll, J. E., Ursano, R. J., Newby, J. H., Xian, L., Fullerton, C. S., Norwood, A. E., & Osuch, E. A. (2003). Domestic violence and deployment in US Army soldiers. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 191(1), 3-9. Retrieved from <http://journals.lww.com/jonmd/pages/default.aspx>

- McCubbin, H. I., & McCubbin, M. A. (1988). Typologies of resilient families: Emerging roles of social class and ethnicity. *Family Relations*, 37(3), 247-254. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/584557>
- Merolla, A. J. (2010). Relational maintenance during military deployment: Perspectives of wives of deployed US soldiers. *Journal of Applied Communication Research*, 38(1), 4-26. doi:10.1080/00909880903483557
- Mickelson, K. D., Kessler, R. C., & Shaver, P. R. (1997). Adult attachment in a nationally representative sample. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73(5), 1092-1106. doi:10.1037/0022-3514.73.5.1092
- Mikulincer, M. (1997). Adult attachment style and information processing: Individual differences in curiosity and cognitive closure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(5), 1217-1230. doi:10.1037/0022-3514.72.5.1217
- Mikulincer, M., Florian, V., & Weller, A. (1993). Attachment styles, coping strategies, and posttraumatic psychological distress: The impact of the Gulf War in Israel. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64(5), 817-826. doi:10.1037/0022-3514.64.5.817
- Mikulincer, M., Gillath, O., & Shaver, P. R. (2002). Activation of the attachment system in adulthood: Threat-related primes increase the accessibility of mental representations of attachment figures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(4), 881-895. doi:10.1037//0022-3514.83.4.881
- Mikulincer, M., Horesh, N., Eilati, I., & Kotler, M. (1999). The association between adult attachment style and mental health in extreme life-endangering conditions. *Personality and Individual Differences*, 27, 831-842. doi:10.1016/S0191-8869(99)00032-X

- Mikulincer, M., Shaver, P. R., & Pereg, D. (2003). Attachment theory and affect regulation: The dynamics, development, and cognitive consequences of attachment-related strategies. *Motivation and Emotion, 27*(2), 77-102. doi:10.1023/A:1024515519160
- Mmari, K., Roche, K. M., Sudhinaraset, M., & Blum, R. (2009). When a parent goes off to war: Exploring the issues faced by adolescents and their families. *Youth & Society, 40*(4), 455-475. doi:10.1177/0044118X08327873
- Moldjord, C., Arntzen, A., Firing, K., Solberg, O. A., & Laberg, J. C. (2007). *Liv og lære i operative miljøer: Tøffe menn gråter*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Mommersteeg, P. M. C., Denollet, J., Kavelaars, A., Geuze, E., Vermetten, E., & Heijnen, C. J. (2011). Type D personality, temperament, and mental health in military personnel awaiting deployment. *International Journal of Behavioral Medicine, 18*(2), 131-138. doi:10.1007/s12529-010-9096-7
- Mood, R. (2012, 5. oktober). Soldatene fortjener takk, Kronikk, *Aftenposten*. Retrieved from <http://www.aftenposten.no/meninger/kronikker/Soldatene-fortjener-takk-7009051.html>
- Mouthaan, J., Euwema, M. C., & Weerts, J. M. P. (2005). Band of Brothers in UN peacekeeping: Social bonding among Dutch peacekeeping veterans. *Military Psychology, 17*(2), 101-114. doi:10.1207/s15327876mp1702_3
- Newby, J. H., McCarroll, J. E., Ursano, R. J., Fan, Z., Shigemura, J., & Tucker-Harris, Y. (2005). Positive and negative consequences of a military deployment. *Military Medicine, 170*(10), 815-819. Retrieved from <http://search.proquest.com/docview/217072034?accountid=8579>

- Noftle, E. E., & Shaver, P. R. (2006). Attachment dimensions and the big five personality traits: Associations and comparative ability to predict relationship quality. *Journal of Research in Personality, 40*, 179-208. doi:10.1016/j.jrp.2004.11.003
- Norsk Psykologforening. (1998). Etiske prinsipper for nordiske psykologer. Retrieved from <http://www.psykol.no/Fag-og-profesjon/For-fagutoeverere/Etikk/Etiske-prinsipper-for-nordiske-psykologer>
- NTB. (2012, 26. juli). Soldater vil slite etter tjeneste i Afghanistan, *Aftenposten*. Retrieved from <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/--Soldater-vil-slite-etter-tjeneste-i-Afghanistan-6951112.html>
- Opp, R. E., & Samson, A. Y. (1989). Taxonomy of guilt for combat veterans. *Professional Psychology: Research and Practice, 20*(3), 159-165.
- Palmer, C. (2008). A theory of risk and resilience factors in military families. *Military Psychology, 20*, 205-217. doi:10.1080/08995600802118858
- Paris, R., DeVoe, E. R., Ross, A. M., & Acker, M. L. (2010). When a parent goes to war: Effects of parental deployment on very young children and implications for intervention. *American Journal of Orthopsychiatry, 80*(4), 610-618. doi:10.1111/j.1939-0025.2010.01066.x
- Park, N. (2011). Military children and families: Strengths and challenges during peace and war. *American Psychologist, 66*(1), 65-72. doi:10.1037/a0021249
- Perlesz, A., Kinsella, G., & Crowe, S. (1999). Impact of traumatic brain injury on the family: A critical review. *Rehabilitation Psychology, 44*(1), 6-35. doi:10.1037/0090-5550.44.1.6

- Pincus, H. A., Davis, W. W., & McQueen, L. E. (1999). 'Subthreshold' mental disorders. A review and synthesis of studies on minor depression and other 'brand names'. *The British Journal of Psychiatry*, *174*, 288-296. doi:10.1192/bjp.174.4.288
- Pincus, S. H., House, R., Christensen, J., & Adler, L. E. (2001). The emotional cycle of deployment: A family perspective. *Journal of the Army Medical Department*, *April-June*, 615-623. Retrived from <http://4h.missouri.edu/programs/military/resources/manual/Deployment-Cycles.pdf>
- Renick, M. J., Blumberg, S. L., & Markman, H. J. (1992). The Prevention and Relationship Enhancement Program (PREP): An empirically based preventive intervention program for couples*. *Family Relations*, *41*(2), 141-177. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/584825>
- Riggs, S. A., & Riggs, D. S. (2011). Risk and resilience in military families experiencing deployment: The role of the familiy attachment network. *Journal of Family Psychology*, *25*(5), 675-687. doi:10.1037/a0025286
- Robinaugh, D. J., Marques, L., Traeger, L. N., Marks, E. H., Sung, S. C., Beck, J. G., . . . Simon, N. M. (2011). Understanding the relationship of perceived social support to post-trauma cognitions and posttraumatic stress disorder*. *Journal of Anxiety Disorders*, *25*, 1072-1078. doi:10.1016/j.janxdis.2011.07.004
- Rona, R. J., Hooper, R., Jones, M., Hull, L., Browne, T., Horn, O., . . . Wessely, S. (2006). Mental health screening in armed forces before the Iraq war and prevention of subsequent psychological morbidity: Follow-up study. *British Medical Journal*, *333*(7576), 991-995. doi:10.1136/bmj.38985.610949.55
- Roness, A., & Matthiesen, S. B. (2006). *I klem eller balanse? Om arbeid, stress og familieliv*. Bergen: Fagbokforlaget.

- Ruzek, J. I., Schnurr, P. P., Vasterling, J. J., & Friedman, M. J. (2011). *Caring for veterans with deployment-related stress disorders: Iraq, Afghanistan and beyond*. Washington DC: American Psychological Association.
- RVTS Øst. (n. d.). Definisjoner og faktainformasjon. Retrieved from <http://ost.rvts.no/Details.asp?art=Definisjoner+og+faktainformasjon&aid=1022>
- Salgado, J. F., Anderson, N., Moscoso, S., Bertua, C., & De Fruyt, F. (2003). International validity generalization of GMA and cognitive abilities: A European community meta-analysis. *Personnel Psychology, 56*(3), 573-605. doi:10.1111/j.1744-6570.2003.tb00751.x
- Sayers, S. L. (2011). Family reintegration difficulties and couples therapy for military veterans and their spouses. *Cognitive and Behavioral Practice, 18*(1), 108-119. doi:10.1016/j.cbpra.2010.03.002
- Schulberg, H. C., & Burns, B. J. (1988). Mental disorders in primary care: Epidemiologic, diagnostic, and treatment research directions*. *General Hospital Psychiatry, 10*, 79-87. doi:10.1016/0163-8343(88)90092-8
- Segal, M. W. (1986). The military and the family as greedy institutions. *Armed Forces & Society, 13*(1), 9-38. doi:10.1177/0095327X8601300101
- Selim, A. J., Fincke, G., Ren, X. S., Lee, A., Rogers, W. H., Miller, D. R., . . . Kazis, L. E. (2004). Comorbidity assessments based on patient report: Results from the Veterans Health Study. *Journal of Ambulatory Care Management, 27*(3), 281-295. Retrieved from <http://web.ebscohost.com.pva.uib.no>
- Sheppard, S. C., Malatras, J. W., & Israel, A. C. (2010). The impact of deployment on U.S. military families. *American Psychologist Association, 65*(6), 599-609. doi:10.1037/a0020332

Simonnes, K., & Bisgaard, A. B. (2011, 14. januar). Tre valgte døden, *Morgenbladet*.

Retrieved from

http://morgenbladet.no/samfunn/2011/tre_valgte_doden#.UJ6zeY7hCjI

Solomon, Z., Dekel, R., & Zerach, G. (2008). The relationship between posttraumatic stress symptom clusters and marital intimacy among war veterans. *Journal of Family Psychology, 22*(5), 659-666. doi:10.1037/a0013596

Solomon, Z., Ginzburg, K., Mikulincer, M., Neria, Y., & Ohry, A. (1998). Coping with war captivity: The role of attachment style. *European Journal of Personality, 12*, 271-285. doi:10.1002/(SICI)1099-0984(199807/08)12:4<271::AID-PER309>3.0.CO;2-U

Solomon, Z., Waysman, M., Belkin, R., Levy, G., Mikulincer, M., & Enoch, D. (1992). Marital relations and combat stress reaction: The wives' perspective. *Journal of Marriage and Family, 54*(2), 316-326. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/353063>

Stamm, S. (2009). Intimate partner violence in the military: Securing our country, starting with the home. *Family Court Review, 47*(2), 321-339. doi:10.1111/j.1744-1617.2009.01257.x

Staub, E. (1989). *The roots of evil: The origins of genocide and other group violence*.

Sunde, H. (2011). Forsvarssjefens årlige foredrag i OMS: "Status og utfordringer i Forsvaret". *Norsk Militært Tidsskrift, 181*(1), 4-11. Retrieved from <http://nordmiltids.com/NMT-2011-årgang/NMT-1-2011.pdf>

Svendsen, A. M. T. (2009). *Samliv på tvers av grenser: En kvalitativ studie av par tilknyttet det norske Luftforsvaret*. (Masteroppgave, Institutt for sosiologi og

- samfunnsgeografi. Samfunnsvitenskaplig fakultet, Universitetet i Oslo). Retrieved from <https://www.duo.uio.no/handle/123456789/15900>
- Thoresen, S., Mehlum, L., & Møller, B. (2003). Suicide in peacekeepers. A cohort study of mortality from suicide in 22,275 Norwegian veterans from international peacekeeping operations. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 38(11), 605-610. Retrieved from <http://link.springer.com.pva.uib.no/article/10.1007/s00127-003-0687-3?LI=true>
- Thuen, F. (2003). Samlivsbrudd og psykisk helse: Forebyggende tiltak. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 40, 12-22.
- Ursin, H., & Eriksen, H. R. (2004). The cognitive activation theory of stress. *Psychoneuroendocrinology*, 29, 567-592. doi:10.1016/S0306-4530(03)00091-X
- Van Breda, A. D. (1999). Developing resilience to routine separations: An occupational social work intervention. *Families in Society: The Journal of Contemporary Human Services*, 80(6), 597-605. Retrieved from http://vanbreda.org/adrian/pubs/09_fis_developing_resil_to_separations.pdf
- Verdeli, H., Baily, C., Vousoura, E., Belser, A., Singla, D., & Manos, G. (2011). The case for treating depression in military spouses. *Journal of Family Psychology*, 25(4), 488-496. doi:10.1037/a0024525
- Veterancenteret. (2011). Udsendelsens påvirkning på partnere med børn. Retrieved from <http://forsvaret.no/veteraner/lenker/Documents/Danmark-udsendelsen.pdf>
- Vormbrock, J. K. (1993). Attachment theory as applied to wartime and job-related marital separation. *Psychological Bulletin*, 114(1), 122-144. doi:10.1037/0033-2909.114.1.122

- Walsh, C., MacMillan, H. L., & Jamieson, E. (2003). The relationship between parental substance abuse and child maltreatment: Findings from the Ontario Health Supplement. *Child Abuse & Neglect, 27*, 1409-1425.
doi:10.1016/j.chiabu.2003.07.002
- Warner, C. H., Appenzeller, G. N., Warner, C. M., & Grieger, T. (2009). Psychological effects of deployment on military families. *Psychiatric Annals, 39*(2), 56-63.
doi:10.3928/00485713-20090201-11
- Waters, E., Merrick, S., Treboux, D., Crowell, J., & Albersheim, L. (2000). Attachment security in infancy and early adulthood: A twenty-year longitudinal study. *Child Development, 71*(3), 684-689. doi:10.1111/1467-8624.00176
- Wei, M., Hepper, P. P., & Mallinckrodt, B. (2003). Perceived coping as a mediator between attachment and psychological distress: A structural equation modeling approach. *Journal of Counseling Psychology, 50*(4), 438-477. doi:10.1037/0022-0167.50.4.438
- Wennerberg, T. (2008). Vi blir våra relationer: Om mentalisering, en livslång process. *Psykologernas Tidning, 53*(12), 4-9. Retrieved from <http://www.psykologforbundet.se/Psykologtidningen/Aktuella%20artiklar/Anknytning3.pdf>
- Westrin, V., & Granbo, K. (2010, 7. oktober). Folket støtter Norges deltagelse i Afghanistan. Retrieved from <http://www.nrk.no/nyheter/verden/1.7326427>
- Whisman, M. A. (1999). Marital dissatisfaction and psychiatric disorders: Results from the National Comorbidity Survey. *Journal of Abnormal Psychology, 108*(4), 701-706.
doi:10.1037/0021-843X.108.4.701

World Health Organization. (2008). *ICD-10. Psykiske lidelser og atferdsforstyrrelser.*

Kliniske beskrivelser og diagnostiske retningslinjer. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Zakin, G., Solomon, Z., & Neria, Y. (2003). Hardiness, attachment style, and long term

psychological distress among Israeli POWs and combat veterans. *Personality and*

Individual Differences, 34, 819-829. doi:10.1016/S0191-8869(02)00073-9

Øritsland, I. T., Helljesen, V., & Zondag, M. H. W. (2012, 15. september). Norsk

Afghanistan-veteran: -Føler jeg blir presset ut i uføre, *www.nrk.no*. Retrieved from

<http://www.nrk.no/nyheter/verden/1.8323282>